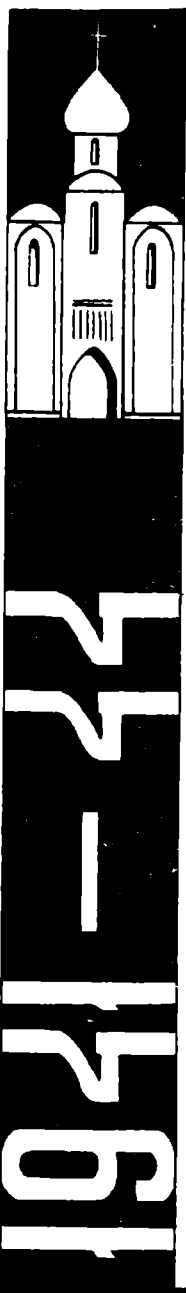

Юрій Волошин

Українська
православна церква в роки
нацистської окупації

Полтавський державний педагогічний інститут
ім. В.Г.Короленка

Юрій Волошин

***Українська православна церква
в роки нацистської окупації (1941-1944рр.)***

Полтава-1997.

ББК — 86.372 (4 Укр.)
УДК — 281.9 (477) "19"

**Волошин Ю. Українська православна церква в роки
нацистської окупації (1941-1944рр.) — Полтава
1997. - 127с.**

У монографії на основі архівних джерел здійснено спробу проаналізувати політику нацистських окупантів відносно православної церкви в Україні. Розглядаються особливості становлення і розвитку церков, міжконфесійні відносини, розгортання православного руху в регіонах.

Для наукових співробітників, викладачів і студентів вузів, учителів шкіл, працівників культурно-освітніх установ.

Видання здійснене завдяки матеріальній підтримці
Банного Анатолія Григоровича, директора ПП «Агрофакс» та
Щербака Євгенія Григоровича, директора ТПК «Продімпек».

Відповідальний за випуск
кандидат історичних наук, доцент Б.В.Год

Рецензенти: доктор історичних наук, професор
Ю.А.Мищик (*кафедра історії національного університету Києво-Могилянської академії*);
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
АПН України
В.О.Пащенко (*Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка*);
кандидат історичних наук
О.М.Ігнатуша (*Державний архів Запорізької області*).

Рекомендовано до друку вченою радою Полтавського державного педагогічного інституту ім.В.Г.Короленка.

© Ю.Волошин 1997.

© Обкладинка І. Шипулін 1997.

ВСТУП

Налагодження цивілізованих відносин з церквою відіграє не останню роль у процесі розбудови молодого Української держави. І держава, і церква обопільно зацікавлені у співпраці. Церква, після гонінь, яких вона зазнавала протягом багатьох десятиліть потребує допомоги держави, щоб зміцнитись і відновитись в історично притаманному їй статусу. Державі так потрібна допомога церкви для морального оздоровлення суспільства, піднесення його духовного і культурного стану.

У зв'язку з цим важлива роль належить вивченню стосунків влади і церкви у період гітлерівської окупації 1941-1944 рр., врахування нацистами релігійної ситуації в Україні і спроба використання православної церкви для задоволення власних інтересів. Потребує дослідження релігійне піднесення того часу та методи і форми вирішення православною церквою поставили перед нею проблем.

Всебічний і глибокий аналіз відносин державної влади з церквою в період окупації сприятиме подоланню цієї складної ситуації, що виникла в українському православ'ї і зараз. Значна кількість віруючих втягнута у міжконфесійні суперечки, спричинені відновленням раніше заборонених релігійних організацій та церков. Нерідко у їх майнові справи та міжцерковні відносини втручаються окремі партії та політики, деякі народні депутати і місцеві керівники. Не все гаразд у відносинах між церквою та державою. У руках останньої продовжують залишатися відібрані раніше у релігійних організацій культові споруди та майно.

Врахування реального історичного досвіду, як позитивного, так і негативного сприятиме подоланню цієї ситуації, допоможе розв'язанню наболілих проблем і уникненню численних помилок при виробленні державних законодавчих актів, що покликані регулювати діяльність релігійних організацій.

Досягнення в Україні на початку 90-х років реальної свободи віросповідань та будівництво незалежної демократичної держави привели до активізації вивчення державно-церковних відносин у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Проте, питання діяльності православної церкви в умовах гітлерівської окупації та релігійна політика, яку здійснювали нацисти в Україні, залишаються слабо дослідженими. В українській історіографії практично відсутні роботи, які б розкривали релігійну політику гітлерівських загарбників протягом 1941-1944 рр. та її особливості на території, зайнятій румунськими військами. Відсутні праці, що аналізували б процес організації церков та проблеми, пов'язані з розгортанням православного руху на більшості території України. У зв'язку з цим, перед автором закономірно постає необхідність проведення багатостороннього дослідження документальних джерел про політику окупантів відносно православної церкви в Україні та церковно-релігійний рух того часу. Це дозволить більш об'єктивно розглянути механізм, особливості та наслідки цього складного процесу.

Досліджень, які б розглядали проблему діяльності православної церкви в умовах окупації, довгий час, практично, не існувало. Основною причиною такого положення була очевидно антирелігійна, антицерков-

на політика держави, яка значно посилилась наприкінці 50-х років. Поштовхом для цього стало ухвалення ХХІ з'їздом КПРС в 1959 році рішення про підготовку нової партійної програми, яка невдовзі й проголосила курс на швидку перемогу комунізму. Як відомо, в комуністичному суспільстві релігійні пережитки мали бути подолані. Отож у згаданий час просто не існувало сприятливих умов для розробки вказаної проблеми.

Приводом до її активізації стало підвищення активності наприкінці 60-х на початку 70-х р.р. в Західній Європі та Північній Америці Української Автокефальної Православної Церкви. Представники закордонних українських релігійних організацій на міжнародному рівні протестували проти порушення в СРСР прав людини, в тому числі і принципу свободи совісті. Саме тоді і почали з'являтися праці, які мали дискредитувати УАПЦ в очах населення.

Обмежені ідеологічними штампамі та позбавленні у більшості випадків можливості користуватись архівними документами, їх автори змушені були виконувати соціальне замовлення. Діяльність православних церков у 1941-1944 рр. вони зображували винятково як прояв українського колабораціонізму. Вказувалось, що їх створили «буржуазні націоналісти» для допомоги гітлерівцям у поневоленні українського народу. При всіх недоліках цих праць необхідно зазначити, що саме вони були єдиним доступним джерелом, яке свідчило про факт розгортання православного руху в період окупації. Найпомітнішими з усіх подібних досліджень були роботи С.Кривошеєва, А.Вещикова та К.Дмитрука.¹ Так, останній присвятив згаданій проблемі цілий розділ своєї монографії. Він, хоч і досить тенденційно, але більш повно порівняно з іншими авторами, розкриває процес створення та діяльності української автокефальної православної церкви.

Під цим ідеологізованим кутом зору вказана проблема продовжувала розглядатись аж до розпаду СРСР, хоча з другої половини 80-рр. здавалось би з'явилися можливості більш комплексного підходу для її дослідження. Так через надмірну заполітизованість певним чином втрачає наукову цінність написана на широкій джерельній базі стаття М.Ковалю.² Щоправда, наприкінці 80-х на початку 90-х років з'явилися праці В.Алексєєва, О.Васильєвої та М.Одинцова³, в яких по новому осмислювались проблеми розвитку релігійних організацій в СРСР. Проте підхід до втілення діяльності православних церков на окупованій території залишався незмінним.

Сучасна українська історіографія за відносно короткий період накопичила порівняно незначну кількість праць. Після відновлення вільної діяльності релігійних організацій і створення незалежної Української держави виникла потреба більш глибокого вивчення відносин влади і церкви. Значною мірою цьому сприяло і відкриття недоступних раніше для дослідників спецфондів, архівів та бібліотек. Першочергову увагу привернула політика радянської держави відносно православної церкви в 20-30-ті роки. Велике значення у цьому відношенні мають роботи С.Білоконя, В. Єленського, В. Пашенка, Ф. Турченка, О. Ігнатуші, О. Нестулі⁴.

Одним із перших досліджень, автори якого зробили спробу більш об'єктивно розкрити релігійну ситуацію в Україні у 1941-1943 р.р. стала

колективна робота «Історія Християнської церкви в Україні»⁵. Проте, вона теж не позбавлена деяких неточностей. Їх автори, залучивши широке коло джерел, все ж спирались, в основному, на роботи представників діаспори.

Деякі аспекти діяльності, у вказаний період, таких видатних лідерів українського православ'я, як митрополит Іларіон /Огієнко/ та патріарх Мстислав /Скрипник/ розкриваються в дослідженнях І.Тюрменко, А.Ткачука та І.Петріва.⁶

Значним внеском у розробку проблеми стала стаття О.Лисенка⁷. Відкидаючи ідеологічні установки, автор робить спробу критичного аналізу релігійної ситуації, що склалась в Україні після приходу німецьких та румунських окупантів. При цьому він спирається на не введені раніше в науковий обіг документи. Дослідник доходить висновку, що саме релігійне піднесення періоду окупації стало однією з причин легалізації діяльності православної церкви в Радянському Союзі.

Найбільшу кількість праць, що торкаються вказаної теми, має зарубіжна історіографія. Розробку цієї проблеми почали представники української діаспори в Західній Європі та США у середині 50-х років. Одним з перших досліджень на цю тему стала робота Е.Н.Чигиринського «Українська православна церква в 1941-1943 роках»⁸. Вона присвячена діяльності Української Автокефальної Православної Церкви / УАПЦ /. Автор розкриває процес відновлення церковного життя на українських землях, становлення органів управління УАПЦ, вирішення внутрішніх проблем церкви, організацію видавничої справи, фахової підготовки духовенства і т. п. Робиться також спроба аналізу політики окупантів в галузі релігії.

У 1962 р. з'явилися статті А.Дублянського⁹, що теж заслуговують на увагу. Перша з них присвячена діяльності митрополита УАПЦ Ніканора /Абрамовича/. Поряд з висвітленням постаті та розкриттям його ролі у відбудові УАПЦ під час війни, автор значну увагу приділив розвиткові релігійного життя взагалі. Він, зокрема, показав міжконфесійні стосунки того періоду та відносини УАПЦ з окупантами. Друга його робота призначена досить важливій події в житті автокефальної церкви - Київському Собору 1942 р. Автор розповідає, за яких умов було скликано Собор, про його хід, підбір кандидатів на єпископські кафедри. Аналізується значення цієї події в історії УАПЦ.

Значний інтерес становить робота безпосереднього учасника події Д.Бурка¹⁰. На час опублікування це була одна з найгрунтовніших праць на вказану тематику. Крім проблем, яких торкалися згадувані вище автори, Д.Бурко велику увагу приділив аналізу соціальної бази УАПЦ. Він вказував на те, що провідну роль у відродженні відіграли колишні члени цієї церкви, які вціліли під час сталінських репресій. Аналізуючи релігійне піднесення того часу, автор доходить висновку, що значний його розмах пов'язаний з прихильним ставленням до УАПЦ широких народних мас, особливо українського селянства. Він вказує також на роль німецької окупаційної адміністрації у розпалюванні міжцерковної ворожнечі.

Проблема становлення і діяльності єпископату автокефальної церкви присвячене дослідження І.Коровицького¹¹. Автор зробив спробу

проаналізувати причини розколу, що відбувся в українському православ'ї влітку 1941 р. Основну ж увагу він приділив розкриттю значення Пінського та Київського Соборів УАПЦ 1942 р. І. Коровицький детально розповідає про обсадження українськими єпископами православних кафедр.

Пінському Соборові присвячена також публікація в часописі «Рідна Церква» у 1982 р.¹². Її автор зробив детальний аналіз наслідків цієї події. Як одну з найважливіших він виділив постанову Собору про прийняття колишніх священників УАПЦ, яку очолював митрополит В.Липківський, до складу відновленої церкви без пересвяти.

Ряд досить цікавих робіт вийшло з друку під час святкування 1000-літнього ювілею хрещення України-Руси. Найціннішим з них, безумовно, слід вважати перший том збірника документів «Мартирологія українських церков»¹³. У ньому вперше було опубліковано близько сорока документів, присвячених діяльності УАПЦ під час німецько-фашистської окупації. Крім документів митрополії, окремим розділом там вміщені розпорядження окупаційної адміністрації відносно діяльності релігійних організацій на території рейхскомісаріату «Україна».

Заслугує на увагу і робота О.Воронина¹⁴. Крім вже згадуваних проблем дослідник торкається питання запрошення на посаду Київського митрополита архієпископа Іларіона/Огієнка/, а також спроби голови Української греко-католицької церкви митрополита А.Шептицького розпочати діалог з православними. Більш глибоко ніж вказані вище дослідники О.Воронин аналізує політику окупантів.

Значний внесок у розробку проблеми зробив В.Косик¹⁵. У фундаментальній монографії, присвяченій подіям в Україні під час Другої світової війни, він велику увагу приділив політиці гітлерівців у галузі релігії. На відміну від більшості представників діаспори В.Косик спирається на досить солідну джерельну базу, основу якої становлять документи німецьких архівів. Велику частину цих документів автор публікував повністю.

Найбільш ґрунтовно з усіх праць, написаних вченими діаспори, є дослідження відомого історика української церкви І. Власовського¹⁶. Автор у роки війни був одним з найбільших співробітників адміністратора УАПЦ митрополита Полікарпа /Сікорського/. У своїй роботі він досить детально описав історію становлення та діяльності УАПЦ під час окупації. Характерною особливістю цього дослідження є те, що автор показав процес становлення автокефальної церкви в усіх регіонах України. Він також більш ґрунтовно ніж інші розкрив зміст політики нацистів та проаналізував міжцерковні відносини.

Як бачимо, дослідниками діаспори проведена чимала робота. Проте їхні праці спираються на слабку джерельну базу, яка складається переважно зі спогадів учасників тих подій. Значна більшість названих робіт носить репродуктивний характер і хвибує відсутністю критичного аналізу в оцінці тих чи інших подій. Певною мірою становища православ'я в Україні в роки окупації торкалися і російські дослідники. Заслужують на увагу роботи О. Васильєвої та М. Одінцова¹⁷.

Частково проблеми розвитку релігійної ситуації на окупованій території України розглядали у своїх роботах західноєвропейські, ка-

надські та американські дослідники. Найбільш цінними з них, на нашу думку, є праці Ф.Гейера, Х.Фаерсайда, Д.Поспеловского, В.Алексеева та Т.Ставру¹⁸. Вони значною мірою доповнюють існуюче уявлення про політику окупантів відносно православ'я та релігійне піднесення того часу. Однак, судження, висловлені цими авторами часто не підтверджуються, а інколи і заперечуються вітчизняними джерелами. Основним недоліком вказаних робіт є притаманна більшості закордонних досліджень слабкість джерельної бази.

Окреме місце у розробці проблеми займають праці церковних /РПЦ/ авторів - архієпископа Веніаміна /Новицького/, Іоана /Маслова/, Л.Лебедева, В.Ципіна та ін¹⁹. Основна увага у цих роботах акцентується на патріотичній діяльності віруючих та духовенства в період війни. Відносно ж православних церков, що виникли на окупованій території України, майже всі вказані автори займають відкрито ворожу позицію. Вона повністю відображає офіційну точку зору Російської Православної Церкви. Лише архієпископ Веніамін, який в роки окупації був єпископом української Автономної православної церкви, більш широко розвиває вказану проблему. Цінність його роботи полягає, на нашу думку, в тому, що він звертає увагу на Автономну церкву, діяльність якої до сих пір залишається практично не дослідженою.

У зв'язку з зміною суспільно-політичної ситуації останнім часом різко зросла зацікавленість науковців зазначеною проблемою. Проте і на сьогодні ми не маємо ґрунтовного історичного аналізу з питання діяльності українського православ'я в умовах окупації. Відсутні узагальнюючі історичні дослідження релігійної політики німецьких та румунських окупантів в Україні, міжконфесійних відносин того періоду тощо. Особливої уваги потребує вивчення досвіду вирішення внутрішньоцерковних проблем та відношення православних церков з окупантами. Важливістю з'ясування цих питань для об'єктивної оцінки минулих подій, винесення з цього певних уроків для вирішення міжцерковних проблем та становлення державно-церковних відносин у наш час і зумовлений вибір нами теми дослідження.

Оскільки в такому плані в українській історіографії тема спеціально не розглядалась, це визначає її актуальність і головну мету: на основі комплексного аналізу документальних свідчень про окупаційний режим в Україні під час Другої світової війни дати узагальнений виклад особливостей релігійної політики на територіях захопленими німецькими та румунськими військами.

***Розділ 1. ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ
ОКУПАНТІВ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ.***

Захоплення гітлерівськими загарбниками України супроводжувалось засадженням на її території жорстокого окупаційного режиму, який передбачав перетворення українських земель у німецьку колонію. Промисловість України мала працювати в інтересах нацистського рейху. Нещадного пограбування зазнало українське село.

У адміністративному відношенні Україну розділили на кілька частин. Галичину приєднали до Краківського генерал-губернаторства під назвою «дистрикт Галіціон». На території між Бугом і Дністром загарбники створили так звану «Трансністрію», яка разом з Північною Буковиною та Бесарабією відійшла до Румунії. Донбас і Слобожанщина опинились під владою німецького військового командування. На решті території сформували рейхкомісаріат «Україна» з центром у м. Рівному.

Слід зазначити, що на території кожної з цих адміністративних одиниць окупаційний режим мав свої особливості. Нерідко вони визначались рисами характеру особи, що управляла тією чи іншою територією. Яскравим прикладом цього може слугувати Е. Кох, який очолював рейхкомісаріат «Україна».

Управління захопленими територіями гітлерівці здійснювали при допомозі силових методів та терору. Це привело до того, що на території України було закатовано кілька мільйонів чоловік мирного населення та військовополонених. Значна кількість українських людей була вивезена на роботи до Німеччини.

Паралельно здійснювалось нищення здобутків української культури. Окупанти повністю ліквідували систему вищої та середньої освіти. Вони вважали, що для місцевого населення достатньо лише вміти читати і писати. Гітлерівці нещадно грабували музеї, картинні галереї, наукові установи тощо.

Однак, таких відверто жорстоких рис, окупаційний режим набув не відразу. У перші місяці свого перебування в Україні німці, щоб успішно завершити „блискавичну війну“, намагались забезпечити собі підтримку місцевого населення. В той час нацистська пропаганда твердила, що основною метою приходу німецької армії є визволення України від більшовизму. З метою поширення цієї ідеї серед населення велась досить активна агітаційна робота. Під контролем загарбників видавалась велика кількість україномовних газет, діяли радіостанції, була розгорнута кіномережа. Щоб привернути на свій бік українську інтелігенцію, загарбники дозволили діяльність товариств «Просвіта», видання українських журналів, функціонування українських театрів, хорів та інших установ.

Ще одним засобом ідеологічного впливу на українське населення, на думку окупантів, могла стати православна церква. Протягом всього періоду окупації нацисти приділяли їй велику увагу. З цієї метою вони не перешкоджали відновленню діяльності православних церков на тій українській території, де вони частково припинили існувати ще в 20-ті-30-ті рр.

Проте, політика гітлерівських загарбників по відношенню до українських православних церков, як до речі і в інших галузях економічного та культурного життя, була набагато складнішою ніж здається на перший погляд. При більш ретельному вивченні цієї проблеми

прослідковується складний процес еволюції нациської політики від лояльного ставлення до церкви та надання відносно релігійної свободи до повного підпорядкування церковного життя загарбницьким інтересам. У цьому відношенні, на мою думку, вказаний процес, можна умовно поділити на три періоди. Кожен з них був тісно пов'язаний з загальною політичною ситуацією на Україні та становищем на фронтах.

Перший період охоплює події від початку окупації до 1 червня 1942р. Він збігається з успіхами німецької армії на фронтах. Намагаючись здобути політичний вплив на окупованих територіях, в перші місяці окупації нацисти сприяли відкриттю церков, дозволяли діяльність церковних рад, єпархіальних управлінь, відкриття богословських курсів, видання церковної літератури і т.п. У той час частина українського духовенства, скривдженого радянською владою, сприймала окупантів як визволителів і поклядала на них великі надії.

Другий період розпочався 1 червня 1942 р. виданням розпорядження рейхскомісаріата Е.Коха «Про правові відносини релігійних організацій» і тривав до початку 1943 р. На той час гітлерівський «новий порядок» уже показав своє справжнє обличчя. Загарбники почали активніше втручатись в церковне життя, намагаючись привести його у відповідність з своїми планами. Вони також почали використовувати вплив церкви для агітації за виїзд на роботу до Німеччини, боротьби з партизанами і т.п. Простежується і зміна настроїв духовенства по відношенню до нацистів. Навіть вища ієрархія висловлювала невдоволення їхньою політикою. Але, не зважаючи на посилення контролю з боку влади, церква все ще намагалась проводити відносно незалежну від окупантів політику.

Третій період - з січня 1943 р. по кінець окупації - виявився найтяжчим. Він співпав з катастрофічними невдачами гітлерівської армії на фронтах та розгортанням по всій території України руху опору. Нацисти повністю підпорядкували православні церкви своїй волі, поділивши їх на п'ять частин та поставивши єпископів під контроль цивільної адміністрації. На той час українське духовенство вже чітко усвідомлювало, яке визволення принесли окупанти. Велика кількість його представників, особливо приходських священиків, співчувала, а то й безпосередньо брала участь в русі опору. Це в свою чергу викликало розгортання репресій проти православного духовенства.

Необхідно також зазначити, що у різних зонах окупації релігійна політика мала свої особливості. Найбільш жорстокою вона була в рейхскомісаріаті «Україна». Значно менший тиск чинився на територіях, які контролювала військова адміністрація. По-іншому склалась ситуація в румунській зоні, де органи влади надавали всебічну підтримку Румунський православній церкві.

Враховуючи вищезазвані обставини, спробуємо простежити еволюцію гітлерівської окупаційної політики відносно православної церкви і виділені нами періоди.

§ 1. СТРАТЕГІЯ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ГАЛУЗІ РЕЛІГІЇ НА ПОЧАТКУ ОКУПАЦІЇ /ЧЕРВЕНЬ 1941 - ЧЕРВЕНЬ 1942 р.р./

Окупація України німецькими та румунськими військами дійсно змінила релігійну ситуацію. На всій території розпочалося масове відкриття позакриваних у 30-ті роки храмів. Так, наприклад, у Київській області в 1941-43 р.р. відновили богослужіння 350 церков²⁰, у Полтавській - 342²¹, Луганській - 128, Донецькій - 230²². Схоже становище було і в інших областях. Така масовість дала навіть привід радянським розвідувальним органам стверджувати, що гітлерівці вирішили відкрити в кожному селі по церкві²³. І хоч ця теза є помилковою, стає очевидною справедливостю зауваження О. Лисенка, що гітлерівці вважали за потрібне врахувати настрої віруючого населення²⁴. Виникає питання: якими міркуваннями керувались загарбники, дозволяючи вільну діяльність церкви?

Але, перш ніж перейти до розгляду нацистської релігійної політики в Україні, необхідно, на нашу думку, кілька слів сказати про те, якою вона була в самій Німеччині. Позицію нацистської партії чітко сформулював М.Борман, який, зокрема, сказав: «Необхідно все більшій мірі відокремлювати народ від церков та їх органів. Безумовно, церква повинна і буде з своїх позицій протистояти втраті влади. Ніколи знову вплив на керівництво народом не повинен бути відданий церкві. Її вплив потрібно знищити повністю.»²⁵ Проте гітлерівці не намагались негайно втілювати цю тезу в життя. Навпаки, вони прагнули максимально використати церкву в своїх інтересах.

Для контролю і спостереження за діяльністю релігійних організацій вони створили в системі головного управління імперської безпеки /СД/ спеціальний відділ. Основним його завданням, крім контролю, було вивчення настроїв духовенства та віруючих усіх конфесій, як на території Німеччини, так і за її межами. Поряд з цим відділ вербував агентів серед священослужителів та забезпечував їх просування на різні церковні посади. Він мав своїх людей практично в усіх церквах на території Європи.

Отже, як бачимо, нацисти мали багатий досвід у вирішенні релігійного питання. Вони не збирались ділити з церквами ідеологічний вплив на населення, але і не вдавались до відкритого знищення релігійних організацій, а намагались якомога вигідніше використати їх у своїх інтересах. Як відмічає М. Одинцов, основним напрямком вирішення релігійного питання була орієнтація на зруйнування традиційних стійких церковних структур, на автономізацію конфесій. Там, де це визнавалось не ефективним, а то й таким що не відповідало інтересам Німеччини, ставилось завдання не зупинятись ні перед якими засобами і методами впливу для досягнення повного над ними контролю²⁶. Таким чином, якщо в Німеччині гітлерівці використовували церкву як зручний політичний інструмент, то цілком логічно, що вони використовували його і у проведенні своєї політики на окупованій території України.

Дозволимо собі припустити, що напередодні війни німецькі спецслужби ретельно вивчали релігійну ситуацію на Україні. Маючи свід-

чення про невдоволення віруючого населення політикою радянської влади по відношенню до православних церков, окупанти вирішили зіграти на почуттях людей, позбавлених права задовольняти свої релігійні потреби. Це повною мірою співпадало з вказівками Гітлера, який говорив, що на початку окупації нацисти не повинні вказувати свої дійсніх намірів, а всіма засобами підкреслювати, що вони несуть свободу²⁷.

На нашу думку саме з цих настанов виходив шеф СД Гейдріх, коли на початку окупації, в липні 1942 р., видав директиву вищим керівникам СС та поліції. В ній наказувалося не лише не чинити ніяких перешкод поширенню впливу православної церкви на маси, а навпаки — заохочувати. Директива забороняла також перешкоджати діяльності релігійних сект. Щоправда Гейдріх вказував на те, що виникнення сильної в адміністративному відношенні церкви теж не відповідає інтересам рейху²⁸. Інтереси ці очевидно полягали перш за все в максимальному використанні православної проблеми для здобуття ідеологічного впливу на віруюче населення.

Для втілення цієї ідеї в життя окупанти розробили цілий комплекс заходів. По-перше вони не перешкоджали відкриттю храмів, організації церковних рад та єпархіальних управлінь. Створювались навіть релігійні відділи при міських управах.

По-друге, були дозволені публічні масові богослужіння, а з нагоди відкриття храмів влаштовувались справжні свята, на яких обов'язково були присутні представники німецького командування. У такий спосіб загарбники намагались підкреслити, що нова влада з більшою повагою ставиться до релігії ніж попередня. При цьому необхідно зазначити, що публічні богослужіння дозволялись лише на території СРСР²⁹. Отже вони також були включені в систему гітлерівської пропаганди. Прикладом цього може служити храмове свято, що відбулося в Почаєвській Лаврі 10 вересня 1941 р. Під час його проведення використовувались портрети Гітлера та прапори німецького рейху, виголошувались промови, в яких прославлялась німецька армія. Окупанти відмічали, що подібні свята є надзвичайно дієвим засобом пропаганди³⁰.

Щоб залучити до участі в подібних заходах якомога більше людей, спочатку гітлерівці подекуди навіть ішли на скорочення робочого дня. Так, у м. Зінькові 29 листопада 1941р. розпорядженням голови райуправи в зв'язку з освяченням церкви, робочий день зменшили на чотири години³¹.

По-третє, окупанти розгорнули грандіозну пропагандистську кампанію в українській пресі, яку вони повністю контролювали. Абсолютно всі газети, що почали видаватися в Україні, вміщували на своїх сторінках повідомлення на релігійну тематику. Ці матеріали можна умовно поділити на п'ять груп:

1. Повідомлення про відкриття храмів.
2. Послання православних ієрархів.
3. Матеріали про відродження православ'я в різних регіонах України.
4. Статті на тему свободи совісті.
5. Матеріали про знищення та розграбування більшовиками церков.

Характерною особливістю усіх зазначених публікацій було те, що всі вони будувалися на протиставленні німецької релігійної політики радянській. При цьому нацистам не приходилося нічого вигадувати, адже фактів brutального ставлення радянської влади до православної церкви не бракувало.

Так, в одному з повідомлень, яке надрукувала газета «Волинь», говорилось, що в м. Кам'янці більшовики зруйнували всі церкви, залишивши лише один собор, який було перетворено на вугільний склад. З приходом же німецької «армії-визволительки» цей собор привели до ладу і в ньому розпочалось богослужіння³². Газета «Нове Українське Слово» в грудні 1941 р. писала, що за часів радянської влади Свято-Троїцька церква в Києві зазнала страшного погрому: стіни частково зруйновані, двері та вікна вибиті, а купол зламано. Лише з приходом нової влади населення отримало можливість відбудувати церкву³³. Стаття «Дещо про свободу совісті», вміщена в газеті «Голос Полтавщини», розповідала про гоніння, яких зазнала православна церква за роки радянської влади, про страждання віруючих і духовенства. Після відступу Червоної Армії ситуація різко змінилась: «Церкви знову стали місцями Слави Божої, де відправляється Слово Боже, задовольняються релігійні потреби.»³⁴

Як бачимо, в усіх наведених публікаціях проводиться думка про те, що з приходом німців-«визволителів» ситуація значно покращилась. Віруючим активно нав'язувалась думка про те, що гітлерівці краще дбають про задоволення їхніх релігійних потреб ніж радянська влада.

Окупанти не помилились в своїх розрахунках. Розроблені ними заходи спочатку мали успіх. Значна частина духовенства і віруючих повірила фашистській пропаганді. Прихід німців вони розглядали як порятунок їх віри. Причиною появи таких настроїв серед українського населення, на думку М.Коваля, стали злочини сталінського режиму в 30-ті роки.³⁵ Загальновідомо яких втрат зазнала від нього православна церква.

З початку окупації вціліле духовенство з власної ініціативи почало організовувати молебні, хрестні ходи, проповіді, громадянські панahiди в пам'ять жертв більшовицького терору. Особливо активно розгорнувся цей процес на Волині.³⁶ В посланнях архієреїв того періоду зустрічаємо радісні нотки. Так, архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп /Сікорський/ у своєму Архієпископському посланні, 10 липня 1941р. писав: «Оце на наших очах справедливість Божа сповнилася. Царство сатани валиться. На нашій звільненій українській землі несеться радісний гомін. В цю радісну велику хвилину український народ із наболілої душі шле Божу молитву-подяку всевишньому за своє звільнення від більшовицької влади і за своє спасіння.»³⁷ Таких прикладів можна навести чимало. Причому подібні звернення видавалися відразу ж після відступу радянських військ задовго до встановлення окупаційного режиму, тому сумнівно, щоб вони були інспіровані німцями.

Про успіхи релігійної політики в перший рік окупації свідчили і самі нацисти. Наприклад, виконуючий обов'язки генерал-комісара Дніпропетровської округи Кохлер повідомляв у квітні 1942 р.: «Підтримкою державних установ зроблено благодатний вплив на віруючі верстви населення, які вбачали головне зло більшовизму в придушенні релігій-

ної свободи». ³⁸

Генерал-комісар Київської округи Магунія, підводячи підсумок діяльності окупаційної адміністрації в галузі релігії, констатував: «... принцип надання свободи совісті виправдав себе як для автономної так і для автокефальної церкви. Церкви обох напрямків майже скрізь добре відносились до нас і безумовно внесли свій вклад, якщо вдавалось, не дивлячись на всі несприятливі впливи, в залученні місцевого населення хоч в якійсь мірі до сфери наших планів.» ³⁹

Отже, на нашу думку, під впливом вдало розгорнутої нацистської пропаганди, значна частина православного духовенства повірила, що з приходом окупантів виникли умови для вільного розвитку церков. Це підтверджується широким зростанням обох православних церков, що виникли в Україні вже в перші місяці окупації - автокефальної та автономної. Значна кількість їх осередків незабаром виникла навіть у тих областях, в яких напередодні війни залишались діючими один-два храми. Наприклад, у Полтавській області на початку 1941 р. була лише одна православна церква, а у грудні їх було вже 74. ⁴⁰

Проте загарбники не збирались надавати українському населенню повної релігійної свободи. За діяльністю православних церков було встановлено суворий контроль. Здійснення його було покладено на спеціальні підрозділи СД та поліції ⁴¹. Щоправда у перші місяці окупації ці підрозділи практично не втручались у внутрішньоцерковне життя, а лише спостерігали за його розвитком. Так, наприклад, нагляд за церковним життям м. Кременчука здійснювала місцева комендатура. Вона регулярно повідомляла вищому керівництву про розвиток релігійної ситуації, але всіляко підкреслювала своє невтручання у його становлення. ⁴²

У Харкові цю функцію виконувало гестапо. Як свідчив митрополит Феофіл /Булдовський/, невдовзі після окупації міста гітлерівцями, його викликали до цієї установи. Там митрополита допитав нацистський полковник, який зажадав призначити для зв'язків з гестапо людину, що мала інформувати німців про становище в церкві. Феофіл вимушений був погодитись. ⁴³

У грудні 1941р. імперська канцелярія видала спеціальну інструкцію про поведження з українським населенням. Її п'ятий пункт стосувався церкви. У ньому вказувалося, що діяльність автокефальної та інших церков на території України не забороняється до тих пір, доки вони не займаються політичною діяльністю. Поряд з цим місцевій владі наказувалось всіма доступними їй засобами перешкодити перетворенню українських святинь на місця паломництва. ⁴⁴

Про те, що ця інструкція ретельно виконувалась, свідчать чисельні повідомлення з місць. Практично у всіх звітах німецьких спецслужб того періоду зустрічаємо інформацію про ставлення українських православних церков до політики. ⁴⁵ Найбільше у схильності до політичної діяльності гітлерівці підозрювали УАПЦ. В одному з повідомлень айнзацгрупи «Ц» вказувалось, що українська автокефальна церква є інструментом національної політики. ⁴⁶ Цікаво, що подібної ж точки зору дотримувались і радянські розвідувальні органи.

Було вжито заходи і по не допущенню перетворення українських святинь на церковно-релігійні центри. Це чітко прослідковується на

прикладі м. Києва. На думку Д. Бурка, саме з цієї причини окупанти не дозволили жодній з церков правити службу в найбільшій українській святині - Софійському соборі⁴⁷. У цьому ж зв'язку, очевидно, слід розглядати і розпуск німецькою владою 2 лютого 1942 р. Всеукраїнської Православної Церковної Ради⁴⁸ — заснованої у Києві 29 вересня 1941 р. групою священників і діячів колишньої УАПЦ, в надії на відродження церкви.

Однак розвиток православ'я відбувався не зовсім так, як цього хотіли нацисти. Уже восени 1941 р. у звітах айнзацгруп поліції безпеки та СД почали зустрічатись повідомлення про прагнення віруючого населення створити загальноукраїнську національну православну церкву з центром в Києві⁴⁹. Це надзвичайно стурбувало німців. Тому 2 лютого 1942 р. один з вищих керівників СС в Україні Томас видав відповідну директиву всім підрозділам СС на місцях. У ній наказувалося всіма силами перешкоджати створенню загальноукраїнської автокефальної церкви під керівництвом митрополита. Основною причиною цього наказу було те, що: «З православним церковним розумінням автокефалія у самій суті пов'язана з самостійним державництвом»⁵⁰. До цього, на нашу думку, слід додати ще й побоювання загарбників, що із зміцненням церкви їхній вплив на неї може зменшитись. Тим більше, що створення загальнонаціональної церкви неминуче привело б до зростання національної свідомості.

Ця ж директива забороняла відкриття нових духовних навчальних закладів. Такий крок мав, очевидно, на меті не допустити як швидкого зростання кількості православного духовенства, так і його освітнього рівня. В плани окупантів не входило дозволяти українцям створювати православну церкву загальнонаціонального масштабу.

Ще однією з сторін окупаційної політики відносно православ'я було заохочення розколу. Причиною цього була, очевидно, вказівка Гітлера: «У всіх випадках необхідно заборонити влаштування єдиних церков для значних російських територій. Нашим інтересам відповідало б таке положення, при якому кожне село мало б власну секту, де розвивались би свої власні уявлення про Бога. Навіть, якщо у цьому випадку в окремих селах виникнуть шаманські культу...»⁵¹

Таким чином і в релігійному питанні нацисти вирішили застосувати класичну імперську політику- «розподіляй і владарюй». Як стверджує західний дослідник Х.Фаерсайд, з усіх намістників, які здійснювали керівництво окупованими територіями, найбільш послідовно вказівку фюрера виконував рейхскомісар України Е.Кох.⁵² Це виразилось перш за все у підтриманні і розпаленні протиріч між автокефальною та автономною церквами.⁵³ На підтвердження наведемо кілька фактів втручання гітлерівців у міжконфесійні суперечки. Як правило, залежно від обставин вони підтримували ту із сторін, яку їм було вигідно. Так, наприклад, у Полтаві, де діяв сильний осередок УАПЦ, вони виступили на боці автономістів. Автономна церква зажадала передачі їй «російської святині» - Спаської церкви - бо в ній молився цар Петро I після перемоги над шведами. Окупанти пішли на зустріч і поставили перед єпархіальним управлінням УАПЦ вимогу передати храм. Коли ж його керівники відмовились це зробити, їм пригрозили арештом і церкву забрали силою.⁵⁴ У

Дніпропетровську навпаки сильніші позиції мала автономна церква. Щоб послабити її вплив німці виступили на боці автокефальної.⁵⁵

У Харкові гітлерівці спочатку підтримували автокефалістів, але з весни 1942 р. почали підозрювати їх у зв'язках з українськими націоналістами і змінили своє відношення. Прихильність почали виявляти до автономної церкви, як більш лояльної.⁵⁶

Таким чином, політика окупантів була спрямована на підтримку церковного розколу. Своїм втручанням в міжконфесійні відносини вони лише загострювали і без того не просту ситуацію, що склалася в українському православ'ї на початку 1942 р. Гітлерівці вдало реалізували настанови свого вождя.

Отже на першому етапі, коли гітлерівці ще плекали далекоглядні плани по завоюванню Кавказу, Азії та інших територій, вони вважали за необхідне забезпечити мирне і дружнє ставлення до себе українського населення. Нацисти не хотіли мати у своєму тилу вороже настроєний народ. З таких міркувань вони спочатку не вказували своїх дійсних планів відносно України, а намагались всіма засобами викликати прихильність місцевого населення. Одним з таких засобів і стало вирішення релігійної проблеми. Отже, можна стверджувати, що гітлерівці врахували у цьому відношенні помилки більшовиків і багато зусиль доклали для того, щоб показати прихильне ставлення до православ'я. Саме з цією метою було розгорнуто широку агітаційну кампанію в пресі, організовувались масові богослужіння за участю представників німецького командування, заохочувалось урочисте відзначення церковних свят та відкриття храмів. Вищеназвані факти переконують, що Д. Поспеловській помилявся, вказуючи, що на початку окупації гітлерівці не втручались в життя церкви⁵⁷. Як бачимо, втручались і досить активно. Щоправда це втручання тоді ще не набуло відверто насильницьких форм.

Окупанти не вказували свого справжнього ставлення до релігії. Адже саме в той час в Україні були створені дві православні церкви, розпочалося масове відкриття храмів, було дозволено відкривати богословські курси і т.п. Більш точно політику гітлерівців на початку окупації охарактеризував нарком НКВС УРСР Сергійенко. У доповідній на ім'я Хрущова він писав: «... на початку свого панування німці приглядалися до обставин, вивчали церковну ініціативу, з яких би кіл вона не надходила, підтримували, але обережно спрямовували у вигідному для себе руслі».⁵⁸ Це «спрямування» полягало перш за все у намаганні перешкоди будь-яким іншим політичним осередкам впливати на православну церкву. Значною мірою німці боялися впливу українських політичних партій. Нацисти не хотіли, щоб церква перетворилася на осередок виховання національної свідомості. З цією метою, як уже зазначалось, вони намагались всіма силами перешкодити створенню загальнонаціональної православної церкви, тому було розпущено Всеукраїнську Православну Церковну Раду та чинились перешкоди відродженню Києва як національно-релігійного центру України. Всілякими засобами підтримувався розкол і розпалювалась ворожнеча між православними конфесіями.

Отже, уже на початку окупації намітились головні напрямки гітлерівської політики по відношенню до православної церкви в Україні.

На нашу думку, головними з них були:

1. Надання можливості для відродження забороненого радянською владою православ'я з метою здобуття політичного впливу на віруюче населення.

2. Нейтралізація інших політичних впливів на церкву.

3. Недопустимість створення загальнонаціональної православної церкви з митрополитом на чолі шляхом заохочення і розпалення між-конфесійної ворожнечі.

Потрібно також відмітити, що перші місяці окупації нацистами все таки вдалося залучити на свою сторону частину православного духовенства обох напрямків. Скривджені радянською владою ці священники повірили, що німці принесли справжнє визволення. На початку окупації вони щиро вітали прихід окупантів і закликали віруючих молитись за їхню перемогу.

§ 2. ЗМІНА РЕЛІГІЙНОГО КУРСУ НАЦИСТІВ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ /ЧЕРВЕНЬ 1942 - ПОЧАТОК 1943 РР./

Новий етап у здійсненні німецько-фашистськими окупантами релігійної політики було започатковано 1 червня 1942 р. У цей день рейхскомісар України Е. Кох видав «Розпорядження про правні відносини релігійних організацій»⁵⁹. Окупаційна преса подала повідомлення про цю подію під промовистим заголовком - «Релігійна свобода в Україні»⁶⁰. При детальному ознайомленні з текстом цього документу стає очевидним, що такий заголовок не зовсім відповідає змісту. Мова йшла скоріше про обмеження діяльності релігійних організацій, ніж про закріплення їх прав.

Перш за все цим документом всім релігійним організаціям, що діяли в Україні наказувалось зареєструватись у рейхскомісаріаті в тримісячний термін. Незареєстровані організації вважались незаконними і підлягали розпуску. Таким чином, після виконання цього наказу всі релігійні об'єднання потрапляли в поле зору влади.

Проте це був один з найлегших пунктів «Розпорядження». Поряд з ним окупанти застерігали за собою право втручатись у внутрішні справи церков. Досить великої повноваження у цьому відношенні залишав за собою рейхскомісар. Так для заснування нових релігійних товариств потрібен був його особистий дозвіл. Він також своїм розпорядженням міг розпустити релігійне об'єднання, якщо воно якимось чином порушило дане розпорядження.

Широкі повноваження отримували і генерал-комісари на місцях. Вони отримали право затверджувати персональний склад керівництва релігійних організацій і виводити з нього осіб, до яких мали претензії. Поряд з цим церквам суворо заборонялось займатись будь-якими справами, що виходили за межі релігійних. В основному це стосувалось політики.

Вказане розпорядження фактично стало програмою німецької релігійної політики в Україні на весь 1942 р. Воно значно ускладнило діяльність православних церков. Саме після його ухвалення вони потрапили під суворий контроль окупаційної адміністрації. І. Власовський з цього приводу цілком слушно зауважив: «...як то не було парадоксально, тільки ж від проголошення того «розпорядження 1.6.1942 р.» про релігійну свободу почало все ширитися і наростати втручання німецької влади у внутрішнє життя Церкви, факти такого втручання цілком суперечили засадам релігійної толеранції.»⁶¹

На думку іншого дослідника В. Косика, підставою для видання вказаного документу були інструкції міністра окупованих областей А. Розенберга від 13 травня 1942 р. Відповідно до них діяльність релігійних громад дозволялась лише за умови, що вони не становитимуть небезпеки німецькій адміністрації. У кожній генеральній окрузі мала бути окрема церковна одиниця на чолі з єпископом. Юрисдикція єпископа не повинна була ні в якому разі виходити за межі генерал-комісаріату. Такий устрій, на думку А. Розенберга, не допустив би до створення Української православної церкви, яка б мала політичний вплив.⁶²

Виходячи з цих настанов, крім вищезазначеного «розпорядження», заступник рейхкомісара Даргель 9 червня того ж року видав декрет. У відповідності до інструкції А. Розенберга він обмежував керівні структури обох православних церков до території генерал-комісаріатів, у яких вони знаходились⁶³.

Таким чином, на початку червня 1942 р. німецько-фашистські загарбники перейшли до політики спостереження за розвитком православ'я до політики обмеження діяльності церков. Вони навіть створили відповідну законодавчу базу у вигляді згадуваних вище документів. Головними засадами цієї політики були обмеження діяльності церков, посилення контролю за ними, та грубому втручанні в їх внутрішні справи. Відповідно до цих засад гітлерівці діяли у таких напрямках:

1. Контроль діяльності православних єпископів і використання їх впливу у власних інтересах.
2. Недопустимість організаційного зміцнення церков.
3. Обмеження суто релігійної роботи церкви серед населення.
4. Подальша підтримка церковного розколу і міжконфесійної ворожнечі.

Спробуємо розглянути, як відбувалась реалізація цієї політики. Побоюючись зростання політичної ваги православ'я, німці намагались обмежити діяльність єпископату, особливо автокефального. Вони старались перешкодити зайняттю новостворених єпископських кафедр. З цієї причини єпископу Ігорю /Губі/ було заборонено їхати до Полтави, а єпископові Володимирові /Мальцю/ - до Черкас⁶⁴. І. Коровицький стверджує, що жоден з українських єпископів, через перешкоди з боку німецької влади, так і не зміг охопити належною опікою усю свою єпархію⁶⁵.

Гітлерівці доклали чимало зусиль щоб нейтралізувати діяльність найбільш активних представників автокефального єпископату. Зокрема, значних утисків зазнав єпископ Ніканор /Абрамович/, який перебував у Києві. Через своїх таємних інформаторів німці довідались, що нібито він та єпископ Мстислав /мирське ім'я С.Скрипник-авт./ організували в місті «підпільний клуб українських шовіністів».⁶⁶ У зв'язку з цим 28 липня 1942 р. його разом з Вищим Церковним управлінням виселили з митрополичої палати. Однак ці заходи не задовольнили рейхкомісара України, і він зажадав від Адміністратора УАПЦ, митрополита Полікарпа /Сікорського/ відкликати неугодного єпископа з Києва.⁶⁷ Але ця умова була ігнорована митрополитом Полікарпом. Тоді гітлерівці вдалися до обмеження повноважень єпископа Ніканора. Заступник генерал-комісара Київської округи Райнгарт листом від 7 вересня 1942 р. наказав йому скласти з себе повноваження адміністратора Східноукраїнських земель та обмежити свою діяльність виключно територією генеральної округи.⁶⁸

Значно суворіше нацистські загарбники віднеслись до єпископа Мстислава. Ще на початку окупації, коли майбутній єпископ перебував на посаді Голови Української Ради довір'я Волині, він викликав невдоволення окупаційної адміністрації своїми патріотичними заявами. Так, в одному з повідомлень того періоду загарбники писали: «На захвалу, савмепенену мову Скрипника в його листі до рейхкомісара та прагнення

до послаблення німецького впливу, потрібно звернути увагу». ⁶⁹ Нацистські спецслужби, очевидно, звернули увагу на Скрипника, бо час від часу в донесеннях айзацкоманд СД зустрічаються повідомлення про його діяльність і після висвячення на єпископа. Наприклад, влітку 1942 р. німці відмічали, що єпископ Мстислав являється найважливішою духовною особою в Києві. ⁷⁰

Після повідомлення про створення згадуваного вище «підпільного клубу» гітлерівці вирішили позбутись не вміру активного єпископа. Заступник генерального комісара м. Києва Брюну 22 вересня повідомив Мстислава про те, що до 27 вересня йому належить залишити Київ і не з'являтися на правому березі Дніпра та Київській генеральній окрузі. Очевидно, єпископ знехтував вимогою загарбників, бо через деякий час йому зазначили новий термін виїзду - 3 жовтня ⁷¹.

Траплялись випадки, коли гітлерівці застосовували по відношенню до єпископів і більш суворі заходи. Зокрема, Житомирського єпископа Григорія /Огійчука/ загарбники заарештували і майже півроку тримали в ув'язненні. Приводом до цього стало висловлене єпископом невдоволення насадженим гітлерівцями окупаційним режимом ⁷².

Щоб обмежити розширення діяльності православних церков, у вересні 1942 р. влада заборонила подальші єпископські хіротонії в обох церквах. Окупанти вважали, що існуюча кількість єпископів достатня для функціонування як автокефальної, так і автономної церкви ⁷³.

Усіляко обмежуючи діяльність єпископів, гітлерівці намагались якомога ефективніше використати авторитет церкви в своїх політичних інтересах. За свідченням митрополита Феофіла /Булдовського/, крім постійного розпорядження про популяризацію німців, як «визволітелів від більшовиків», гестапо примушувало його виконувати і інші завдання. Так він вимушений був виступати з профашистськими проповідями як в церкві, так і на сторінках преси, влаштовувати урочисті молебні за здоров'я Гітлера та видавати відповідні відозви до населення ⁷⁴.

Газети того періоду насичені надзвичайно великою кількістю подібного славослов'я на адресу нацистів. Наприклад, 22 червня 1942 р., частина українських єпископів звернулась до Гітлера з нагоди першої річниці початку радянсько-німецької війни. Вони дякували фюреру за «звільнення» і запевняли його в тому, що український народ «...глибоко розуміє вагу сучасних подій та чесно працює прагне приспівити день остаточної перемоги» ⁷⁵. Подібні хвалебні оди вимушені були вимолосувати всі без виключення православні ієрархи, що перебували тоді в Україні.

Розпочавши з березня 1942 р. депортацію українського населення на роботи до Німеччини, гітлерівці вирішили використати авторитет православної церкви. Вони примушували єпископів розсилати по парафіях заклики до віруючого населення добровільно їхати на роботу. Ці відозви друкувались також в пресі. В одній з таких відозв єпископ автономної церкви Веніамін /Новицький/ писав: «...щоб посилити протибільшовицький фронт, треба ще багато робітників до фабрик і заводів, тому,» - продовжує єпископ, - «хай кожен український робітник зрозуміє свій долг супереч тих, які на фронті віддають своє життя за добробут всіх». ⁷⁶ З подібними закликами до своєї пастви звертались і керівник

Автономної церкви Олексій /Громадський/ і Адміністратор УАПЦ архієпископ Полікарп /Сікорський/⁷⁷, а також всі інші єпископи обох православних церков.

Таким чином ми бачимо, що окупанти всіма силами намагались утримувати діяльність православних єпископів у певних рамках. Якщо ж їм здавалось, що останні виходять за ці рамки, то нерідко влада вдавалась до різних засобів тиску на порушників. При цьому не виключалось навіть застосування репресивних заходів. Контролюючи діяльність православних владик, загарбники намагались максимально використати їх у власних інтересах. Церква у їхніх руках перетворилась на один з досить ефективних засобів ідеологічної обробки населення. Поряд з цим гітлерівці намагались не допустити і організаційного зміцнення церков. Тут прослідковуються дві особливості німецької політики. По-перше, нацисти вдавались до свідомого руйнування адміністративної структури церкви. По-друге, вони намагались позбавити церкву можливості подальшого росту.

Як у першому, так і в другому випадках вони вдавались до застосування адміністративних обмежень. Зокрема, 1 жовтня 1942 р. вже згадуваний нами, заступник рейхкомісара Даргель надіслав генерал-комісарам на місця таємну директиву. В ній говорилось про те, що діяльність церкви необхідно обмежити територіями генеральних комісаріатів. У зв'язку з цим архієпископ Полікарп не визнавався головою УАПЦ, а архієпископ Олексій - автономної церкви. Всі єпископи ставились у підлеглість до цивільної влади - генерал-комісарів. Директива передбачала розпуск єпископських синодів обох православних церков. Генерал-комісари отримували право призначати і усувати єпископів, без їх дозволу заборонялось висвячувати священників. Даргель також наголошував, що німецька адміністрація має протидіяти будь-яким спробам об'єднання церков.⁷⁸ Проте, з невідомих нам причин, названа директива в 1942 році в дію введена не була.

Однак, щоб позбавити церкву подальшого росту, а значить і посилення впливу на українське населення, загарбники провели ряд заходів. Перш за все вони заборонили другий набір на короткотермінові пастирські курси, що діяли в Луцьку, Полтаві, Дніпропетровську, Харкові та інших містах України.⁷⁹ У зв'язку з цим проблема нестачі духовенства, яка почала частково вирішуватись, знову загострилась. Це значно загальмувало процес відкриття нових храмів, а значить і подальший кількісний ріст церков.

Для того, щоб перешкодити зростанню популярності православ'я серед підрастаючого покоління, у 1942/43 навчальному році гітлерівці заборонили викладання Закону Божого в Українських початкових школах.⁸⁰ Було заборонено також православному духовенству відвідувати табори військовополонених і задовольняти їх духовні потреби.⁸¹ Не давало спокою окупантам і зростання матеріального добробуту духовенства. З цією метою прибутки священників обкладали податками.⁸² Занепокоєння влади викликали випадки оплати праці духовенства продуктами харчування. Наприклад, у звіті польової комендатури №744, що розташовувалась у м. Ізюмі Харківської області, повідомлялось влітку 1942 р.: «...Існує небезпека, що священники користуються своїм службовим ста-

новищем, щоб вимагати за церковні відправи продовольство натурою». В зв'язку з цим пропонувалось встановити чіткі правила матеріального утримання священнослужителів та стягнення з них податків.⁸³

Отже в зазначений період спостерігається прагнення нацистів не допустити посилення православ'я шляхом ліквідації частини церковних інституцій і спроби переведення єпископів у підпорядкування цивільних німецьких чиновників. Як бачимо, гітлерівці намагались також обмежити вплив церкви і на молоде покоління.

Політика німецько-фашистських окупантів другої половини 1942 р. в галузі православ'я характеризується ще й тим, що саме у цей період вони почали втручатись у суто церковні справи. Перш за все це стосується суто релігійних свят і обрядів. Ще на початку окупації одна з польових комендатур висловлювала занепокоєння з цього приводу. В її повідомленні говорилось: «Надзвичайно негативним є вплив численних церковних свят, так між різдвом і великоднем є близько двадцять церковних свят. Було б бажаним, щоб вище керівництво установило дні узаконених свят, щоб в усіх областях не було б різниці».⁸⁴

Очевидно ці побажання були враховані, бо в 1942 р. окупанти дійсно обмежили кількість релігійних свят. Було заборонено відзначати їх у будні дні, навіть якщо це були надзвичайно великі свята. Ці свята, на думку загарбників, заважали праці селян на благо рейху.⁸⁵ Показовим у цьому відношенні є наказ шефа Бородянського району на Київщині, який забороняв у робочий час ховати померлих. Це дозволялось робити лише зранку до початку роботи, або ввечері, після її закінчення. Цим же наказом заборонялось святкувати будь-які релігійні свята, що не входили в число днів, дозволених німецькою владою. За порушення цього розпорядження духовенство притягувалось до відповідальності.⁸⁶

Яскравим прикладом брутального порушення нацистами прав віруючих є інцидент, який трапився в с. Тихонівка Ново-Василівського району Запорізької області. Священик цього села вирішив знехтувати забороною окупантів і відправити Службу Божу на свято Благовіщення, яке у 1942 р. припало на середу. Під час богослужіння до переповненого храму увірвався німецький комендант. Він схопив священика за хрест і виводік на вулицю. Потім нагайкою розігнав віруючих, а церкву замкнув.»⁸⁷

Інкони окупаційна адміністрація вдавалась і до перенесення тих релігійних свят, які не співпадали з католицькими та протестантськими. Так, гебіткомісар м. Кременчука 16 грудня 1942 р. наказав керівникам районів перенести різдвяні свята на 24, 25 та 30 грудня. Церква теж мала перенести святкування на ці дні, бо «свята за старим російським календарем не можуть бути дозволені.»⁸⁸

З метою більш повного підпорядкування церкви своїй владі окупанти наприкінці 1942 р. провели перереєстрацію духовенства. Священослужителі всіх релігійних напрямків до 1 січня 1943 р. мали зареєструватись у гебіткомісаріаті і отримати відповідний документ. Без цього вони не допускались до відправлення богослужінь.⁸⁹

З вищесказаного видно, що православні церкви не мали свободи навіть у суто релігійній сфері. Вона теж перебувала під повним контролем нацистів. Отже, їхні заяви про надання свободи совісті були лише

пропагандистською балаканиною.

Як ми вже зазначали, великого значення німці надавали збереженню розколу, що існував в українському православ'ї. Вони доклали чимало зусиль до його поглиблення та загострення міжконфесійних відносин. Тому будь-які спроби представників обох православних течій вийти з цього становища викликали гостру реакцію з їхнього боку. На нашу думку, саме з цих причин гітлерівці вороже відносились до підписаного представниками обох православних церков 8 жовтня 1942 р. «Акту поєднання.»

Спочатку вони намагались не допустити скликання Собору єпископів УАПЦ, на якому планувалось обговорити конкретні шляхи подолання розколу. Проте, не зважаючи на заборону, більшість єпископів усе-таки прибула до м. Луцька на початку жовтня. Замість Собору відбулася нарада, яка й ухвалила направити делегацію до автономістів для підписання документу про об'єднання⁹⁰.

Німці уважно стежили за розвитком подій. Підписання Акту їх надзвичайно стурбувало. В одному з донесень поліції безпеки читаємо: «У результаті здійснення викладених у цьому документі пунктів це буде означати суттєвий крок на шляху створення національної церкви, що охопить всю Україну.»⁹¹ Такий розвиток подій, як ми знаємо, суперечив планам окупантів.

Головним ініціатором підписання вищезгаданого документу нацисти вважали єпископа Мстислава. У середині жовтня його було викликано до рейхскомісаріату в м. Рівне. Там єпископу було заявлено, що німецька адміністрація в принципі схвалює об'єднання церков, але визнати його не може, бо воно є результатом забороненого Собору. Німецький чиновник, який приймав Мстислава, також повідомив, що за бажанням рейхскомісара форму української церковної ієрархії буде остаточно встановлено лише після повної «пацифікації» України. У зв'язку з тим, що рейхскомісар у майбутньому намітив об'єднання і створення вищого церковного керівництва, будуть вжиті заходи, щоб усунути єпископів обох напрямків, які в супереч забороні брали участь у церковному Соборі і самовільно здійснили об'єднання.

Німці нагадали Мстиславу, що він знехтував заборонами рейхскомісара з'являтися на цій стороні Дніпра, був у Луцьку та взяв активну участь у «самочинстві». Йому було запропоновано відправитись у вибране ним самим місце заслання. Мстислав залишив Київ 23 жовтня і виїхав до Прилук. Його змусили взяти на себе обов'язання не займатись ніякою політичною та церковною діяльністю⁹².

На перешкоду з боку німецької адміністрації наштотувалась і спроба митрополита Феофіла продовжити розпочату справу об'єднання. Він намагався скликати у грудні 1942 р. Синод об'єднаної церкви для вирішення організаційних питань. У повідомленні окупантів, від 30 грудня 1942 р. з цього приводу говорилось: «Призначена на 22-24 грудня нарада всіх єпископів православної церкви України, на якій планувалось обговорити питання нової організації об'єднаної православної церкви України та провести розподіл єпархій, не відбулась через те, що рейхскомісаріат не дав дозволу єпископам на поїздку»⁹³.

Заради справедливості необхідно зауважити, що об'єднання цер-

ков не відбулось не лише через позицію німців. Проти нього виступила і переважна більшість єпископату автономної церкви. Як відмічає Д.Поспеловський, вони не бажали об'єднуватись з УАПЦ через такі міркування: 1/ автокефалісти рукопокладали в єпископи одружених та сімейних; 2/ священослужителів рукопокладених В.Липківським та його єпископами; 3/ ставили політику вище чисто церковних інтересів⁹⁴.

Як бачимо, окупаційна адміністрація чітко виконувала директиви вищого керівництва. Вона всіма можливими засобами намагалась не допустити порозуміння між православними і об'єднання церков. Проте, на думку деяких представників німецької влади, така політика мала скоріше негативні ніж позитивні наслідки. Вони вважали, що захоочення розколу лише підривало віру українців у тривалість німецького панування. Наприклад, в одному з своїх звітів до Берліну капітан СД Оберлендер, вказуючи на недоліки нацистської політики в галузі православ'я, писав: «В результаті обидва напрямки не задоволені і займають обережну позицію по відношенню до німецької адміністрації. Рішення якої, за їх словами, в більшості випадків не тривалі і невиправдані. Зрозуміло, що це похитує віру в німецьке панування. Спираючись на надбаний досвід, українці і розмірковують про підтримку слов'янської церкви цивільною адміністрацією, і роблять висновок про загалом недружню до українців орієнтацію німецької політики.»⁹⁵

Однією з особливостей того періоду слід вважати і зміну ставлення до загарбників духовенства всіх рівнів. Під впливом розгортання «нового порядку» українські священослужителі дуже швидко зрозуміли облудність нацистських обіцянок. Показово, що свідчення про негативне ставлення українського духовенства до діяльності окупантів з'являються лише в другій половині 1942 р., тобто після запровадження гітлерівцями перерахованих нами вище обмежень, і переходу ними від простого спостереження за розвитком православ'я до беспосереднього втручання у його справи.

Маємо у своєму розпорядженні кілька свідчень про негативне ставлення українського духовенства до німців. Нарком внутрішніх справ УРСР в згадуваній нами доповідальній записці на ім'я Хрущова свідчив, що гостре невдоволення німецькою владою висловлював єпископ Мстислав під час відвідин м. Харкова, у липні 1942 р. В одній з приватних бесід він, начебто, заявив, що політика німців не завжди відповідає настроям української громадськості, а тому слід чекати як великих, так і малих конфліктів з ними. Мстислав скаржився на те, що становище українських єпископів надзвичайно тяжке. Доводиться з німцями хитрувати і будувати політику, враховуючи велике невдоволення народних мас, яке примушує чесних пастирів свого народу підтримувати його протест.

Подібні ж думки висловлював і єпископ Сильвестр /Гаєвський/, що відвідав Харків у грудні 1942 р. Він так охарактеризував німецьку політику стосовно православ'я: «... німці так закрутили гайку і настроїли проти себе населення, що зараз не модно говорити про них як визволителів, а їх втручання в справи церкви, прагнення привести її духовенство під ранжир військових закладів і своїх унтер-офіцерів, фельдфебелів, ображає і церкву, і віруючих, та робить перебування німців в Україні все більш нестерпним.»⁹⁶

Прс негативне ставлення православного духовенства до політики гітлерівців свідчив і вже згадуваний нами генерал-комісар м. Києва Магунія. Головною причиною цього явища він вважав те, що нацисти по відношенню до церкви «... стали копіювати методи, які раніше застосовували більшовики.»⁹⁷

Таким чином з вищесказаного можна зробити висновок, що з середини 1942 р. гітлерівці перейшли до прямого втручання в справи церкви. Намагаючись перешкодити зростанню ролі церкви в суспільстві, вони прагнули поставити православ'я під свій контроль. З цією метою вони свідомо прагнули зруйнувати церковні структури.

Значних утисків з боку влади у вказаний період почали зазнавати представники православного єпископату. Діяльність єпископів стали обмежувати територією генерал-комісаріатів. Якщо ж хтось намагався вийти за встановлені рамки, то гітлерівці чинили їм всілякі перешкоди, вдаючись в разі потреби, і до репресивних засобів.

Разом з цим єпископів примушували видавати відозви до населення, в яких вихвалявся новий режим та містились заклики добровільно йти на роботу в Німеччину. Чітко прослідковується також прагнення загарбників зробити все можливе, щоб поставити церкву під свій повний контроль. Її діяльність дозволялась лише настільки, наскільки вона відповідала інтересам окупантів. Як що ж діяльність церкви хоч якось виходила за ці рамки, гітлерівці не бажали рахуватись з таким положенням. Це чітко проявилось в обмеженні проведення релігійних свят та обрядів.

Одним з засобів послаблення православ'я була підтримка німцями церковного розколу і прагнення в будь-яку ціну не допустити його подолання. Ця позиція підтверджується, на нашу думку, фактом не визнання «акту поєднання».

Розглянутий нами період характерний ще й тим, що почала прослідковуватись зміна ставлення духовенства і віруючих до окупантів. Від ейфорії перших місяців вони прийшли до усвідомлення того, яку саме роль відвели нацисти православної церкві у своїх планах. Це не могло не викликати невдоволення окупантами з боку переважної більшості духовенства і вірних.

Проте в другій половині 1942 р. гітлерівці ще не повністю підпорядкували православні церкви своїй владі. Спостерігалась ще самостійна діяльність церкви, існувала і продовжувала збільшуватись кількісно церковна ієрархія, відбувались церковні Собори тощо.

Однак було очевидно, що з кожним днем продовжував зростати тиск влади на церкву. Гітлерівці готувались до повного підпорядкування церков власним інтересам.

§ 3. ВІДНОСИНИ ОКУПАНТІВ З ПРАВОСЛАВНИМИ ЦЕРКВАМИ У 1943-1944 рр.

Період з 1943-1944 рр. виявився найтяжчим для українського православ'я за весь час гітлерівської окупації. Він відрізнявся брутальними ставленнями влади до церкви та падіння авторитету останньої в очах віруючого населення. На нашу думку, посилення тиску окупаційної адміністрації на православну церкву слід пов'язувати з рядом конкретних обставин. По-перше, на початок 1943 р. німецька армія зазнала значних втрат на фронтах. Стало очевидно, що війна затягувалася. Це в свою чергу вимагало мобілізації значних матеріальних і людських ресурсів. Частина яких керівництво рейху планувало взяти в Україні. Для успішного виконання задуманого необхідно було посилити окупаційний режим взагалі.

По-друге, у відповідь на створення гітлерівцями в Україні «новий порядок», на більшості її території значного розмаху набув рух опору. Він був представлений як радянськими, так і національними збройними формуваннями. У відповідь нацисти розгорнули репресії проти всіх, кого вони підозрювали у політичній нелояльності. Пошуки ворогів велися в офіційно діючих українських установах і організаціях. Церква не стала виключенням. За свідченнями архівних документів, ставлення гітлерівців до УАПЦ, як небезпечного для них фактору національно-визвольного руху залишалось незмінним і у 1943-1944 рр.

По-третє, посилення тиску на церкву з боку окупантів призвело до кардинальної зміни ставлення до них православного духовенства. Пізнавши дійсну ціну наданої загарбниками релігійної свободи, значна частина священників стала допомагати партизанам, відмовлятися проголошувати написані німцями послання та критикувати під час проповідей окупаційний режим. Це теж було не до вподоби нацистам.

Погром церковних структур гітлерівці розпочали вже на початку 1943 р. Одинацятого січня Адміністратор УАПЦ митрополит Полікарп, на запрошення влади відвідав генерал-комісаріат Волинь-Поділля. Заступник генерал-комісара Ляндрат ознайомив його з новою директивою окупантів щодо організації православної церкви на території рейхскомісаріату Україна. За новими правилами, затвердженими рейхскомісаром Кохом, діяльність єпископів обмежувалася лише територією генерал-комісаріатів. Крім цього, вони виводились з підпорядкування Полікарпа і віддавалися під владу генерал-комісарів. Діяльність адміністрації обмежувалася лише генерал-комісаром Волинь-Поділля. У зв'язку з цим ліквідувався Собор єпископів УАПЦ. Статут церкви мав бути змінений так, щоб він відносився лише до устрою церкви в генерал-комісаріаті. Митрополит Полікарп не визнавався головою УАПЦ, а призначався лише старшим єпископом в генерал-комісаріаті. Тобто всі ті здобутки, що церква набувала півтора року були ліквідовані за один день.

За новими правилами генерал-комісарам надавалось право контролю за діяльністю єпископів. Висвячення нових ієрархів мало відбуватись лише з дозволу генерал-комісарів, а священників - гебкомісарів. Генерал-комісари отримали також право змішувати з посад нелояльних священників.⁹⁸

Це розпорядження стосувалась не лише УАПЦ, а й автономної церкви. Наступного дня з ним ознайомили і митрополита Олексія.⁹⁹ В. Косик у своєму дослідженні наводить документ, який розіслали генерал-комісари єпископам після затвердження рейхскомісаром вказаних правил. У ньому говорилось: «Призначаю Вас єпископом у моїм генерал-комісаріаті. Ліквідую Вашу залежність від вищих церковних зверхників. Ви залежите тільки від мене. Про зняття, або призначення священика єпископ буде повідомлений.»¹⁰⁰

Як бачимо, нове розпорядження рейхкомісара повністю руйнувало адміністративну структуру обох православних церков. Нацисти запровадили в Україні такий церковний устрій, який не мав аналогів у світовій історії. Але він повністю відповідав наведеній нами вище вказівці Гітлера про дроблення релігійних організацій. Після запровадження нового устрою кожен генерал-комісаріат фактично отримав по дві власні православні церкви - автономну і автокефальну.

Переходило всі знані в історії норми та межі і втручання світської влади у внутрішні справи церкви. Цивільна адміністрація взяла на себе практично всі функції по управлінню церквами, а єпископам відвела роль простого статиста. Їх лише повідомляли про усунення, або призначення священиків. Очевидно, що новий устрій православної церкви, який запровадили гітлерівці, перевищував навіть богоборчу політику більшовиків. Якщо більшовики, заборонивши діяльність православної церкви, відвели духовенству і вірним роль мучеників за Віру Христову, то нацисти лише дискредитували їх в очах народу. Примусивши єпископат та духовенство працювати в таких жахливих умовах, окупанти виставили їх в ролі зрадників.

Досить влучно охарактеризував ситуацію, що склалась на початку 1943 р., І.Власовський. З цього приводу він писав: «Так, замість поєднання в Україні в одну Українську Автокефальну Церкву двох в ній Церков - Автокефальної і Автономної, гітлерівська німецька влада утворила по числу генерал-комісарів - Волинь-Подільський, Житомирський, Київський, Дніпропетровський і Миколаєвський - п'ять «автокефальних» і п'ять «автономних» генерал-комісаріатських церков, на чолі яких в адмініструванні були німецькі генерал-комісари, порядок, нечуваний навіть за цезаропалізму, Петром I від німців-протестантів прийнятому, в Російській православній церкві, де губернатори, не чужовірці, як генерал-комісари, не стояли над єпархіальними архієреями і не відали висвятою єпископів та призначенням священиків.»¹⁰¹

Останній рік окупації виявився тяжким не лише для православних церков, а й для самих окупантів. Поразки гітлерівців на фронтах та посилення окупаційного режиму сприяли зростанню руху опору в Україні. За тих умов нацисти спробували використати церкву, як додатковий засіб для боротьби з партизанами. Саме в 1943 році з'явилась велика кількість звернень та закликів українських православних єпископів до віруючих. Написані вони були на угоду німецькій владі. Ці звернення виголошувались у церквах, друкувались в пресі та поширювались серед віруючих у формі послань. Необхідно зазначити, що такі звернення вимушені були виголошувати єпископи обох православних орієнтацій. Ми маємо у своєму розпорядженні відозви митрополитів УАПЦ Полікар-

на¹⁰² і Феофіла¹⁰³, керуючого Полтавською єпархією архімандрита Досифея¹⁰⁴, митрополита Автономної церкви Олексія¹⁰⁵, єпископів Пантелеймона¹⁰⁶ та Мануїла¹⁰⁷.

У цих посланнях єпископи проводили думку, що проти німців борються «сліпі», не свідомі люди, які піддалися більшовицькій пропаганді.

Воюючи проти гітлерівців, вони, начебто, допомагали більшовикам. Навіть українські націоналісти порівнювались авторами послань до агентів радянської влади. «Схаменіться поки є час! - писав в одному з таких творів автономний єпископ Мануїл /Гарнавський/, - не надуживаймо терпимості німецького уряду, що чекає з нашого боку співпраці. Пам'ятаймо, хто з нас сьогодні проти німців, той проти своєї батьківщини.»¹⁰⁸

На нашу думку ці послання у більшості випадків не були щирими. Майже всі вони видавались на вимогу окупантів. У тих політичних умовах єпископи просто не мали вибору. Відмова видавати необхідні гітлерівцям відозви несла б загрозу не лише особам владик, а й існуванню церков взагалі.

В цих посланнях єпископи закликали населення активно допомагати німецькій владі на всіх ділянках, в тому числі і в боротьбі з партизанами.¹⁰⁹ У цей період було також видано значну кількість закликів добровільно їхати на роботи до Німеччини. Митрополит Олексій у березні 1943 р. звернувся до духовенства: «Прошу пресвячених архіпастирів і всечесне духовенство зрозуміло поставитись до вимог часу і силою переконаних слів викликати серед віруючих почуття святого обов'язку сумлінною працею в тилу допомогти німецькій армії на фронтах, а на всіх подвижників праці кличу Боже, вседіюче благословіння»¹¹⁰.

Проте українське населення на той час уже знало, що таке німецький рай для східних робітників, тому подібні заклики, практично, не мали ніякого успіху. Це надзвичайно турбувало окупаційну адміністрацію. Свідченням цього є факти нарікання нацистів на те, що православне духовенство проводить недостатню роботу. Так, наприклад, генерал-комісар Шепе під час зустрічі з митрополитом Полікарпом, 28 травня 1943 р. дорікав йому за те, що українські священники ведуть дуже слабу агітаційну роботу серед віруючих. В тому, що українська молодь всіляко намагалася уникнути від'їзду, він вбачав вину православного духовенства.¹¹¹

У відповідь на звинувачення митрополит Полікарп виголосив досить сміливу промову. Він заявив, що головна причина негативного ставлення населення криється в здійснюваній владою політиці. Адже вони не викснали тих обіцянок, які так щедро роздавали на початку окупації і не надали Україні незалежності. До того ж почали повертатись перші робітники, що перебували в Німеччині, і розповідати про справжнє положення там українців. Митрополит у свою чергу вказував, що німці не дозволили йому посилати священників для духовної опіки над робітниками. Він зауважив, що «...то були б наочні свідки, що робітникам у Німеччині добре, як Ви оповідаєте.»¹¹²

Заклики, видані православною єрархією на підтримку загарбників негативно впливали на авторитет церкви. У донесенні крайового проводу ОУН повідомлялось про негативну реакцію місцевого населення на

промову, виголошену митрополитом Полікарпом проти партизанського руху. «Під час промови люди демонстративно виходили з собору,- писалося в повідомленні,- а «Послання» більшістю священників було знехтуване. В очах маси Полікарп стратив ту вартість, яку він мав в ролі адміністратора Автокефальної Православної церкви на Україні.»¹¹³

Отже, православні єпископи фактично перетворилися на заручників гітлерівського режиму. Вимушені виконувати ганебні вказівки окупантів, вони поступово втрачали авторитет серед віруючих. Таке положення негативно відбивалось і на популярності церков.

Навесні 1943 року сталася подія, яка відіграла важливу роль в житті обох православних церков. 5 травня по дорозі з Крем'янця до Луцька був убитий голова Автономної церкви митрополит Олексій. На жаль на сьогодні остаточно не з'ясовано, хто ж саме вбив митрополита. І.Власовський стверджує, що Олексія випадково застрелили українські партизани, бо він їхав в автомобілі генерал-комісара¹¹⁴. Представник духовної консисторії м. Кам'янця о.Князевський вважав, що вбивство організували німці¹¹⁵.

Незважаючи на те, хто був справжнім винуватцем загибелі митрополита, ця подія, за свідченням радянських спецслужб, стала ключовою у стосунках гітлерівців з автокефальною церквою. Саме після вбивства митрополита Олексія нацисти перейшли до репресій проти автокефального духовенства. Його представників звинувачували у співробітництві з ОУН-УПА. В містах Луцьку, Дубно, Рівному та інших були проведені арешти українських священників. Були навіть заарештовані найближчі співробітники митрополита Полікарпа - І. Власовський, М. Малюжинський, В. Мисечко¹¹⁶.

Окупанти вчинили обшук навіть у помешканні самого митрополита. Під час обшуку гестаповці повибивали вікна та брутально обійшлись з владикою¹¹⁷. Протести та клопотання Полікарпа не мали жодних наслідків - М. Малюжинський та В. Мисечко були розстріляні.

Важко сказати наскільки обгрунтованими були підозри гітлерівців відносно зв'язків представників УАПЦ з українським підпіллям. Сумнівно, щоб митрополит Полікарп був тісно пов'язаний з ОУН. Принаймні це підтверджується іншими джерелами. Однак, маємо у своєму розпорядженні лист автономного єпископа Мануїла до начальника гестапо у м. Володимирі-Волинському. У ньому єпископ повідомляв, що у місті існували дві ворожі для німецького уряду організації - «Просвіта» і Церковна Рада. Під прикриттям просвітницької та освітньої діяльності вони начебто вели інтенсивну агітаційну роботу. Керував цією справою, на думку єпископа Мануїла, митрополит Полікарп. Спрямовувалась підпільна агітація на здобуття повної незалежності України. За всим цим стояла нібито ОУН Бандери¹¹⁸.

Навряд чи свідчення Мануїла правдиві. На нашу думку, вони були викликані скоріше бажанням дискредитувати митрополита Полікарпа в очах загарбників. Зовсім іншою була ситуація з приходським автокефальним духовенством. Тісно пов'язане з широкими народними масами, воно не могло не поділяти його невдоволення проти жорстокого режиму, навязаного нацистами. Протест священників виражався в тому, що вони відмовлялись поширювати згадувані вище послання єпископів¹¹⁹, а

го й висловлювали невдоволення політикою окупантів під час богослужінь. Генерал-комісар Шеле в розмові з митрополитом Полікарпом вказував, що трапляються випадки, коли автокефальне духовенство проводить агітацію на користь партизан¹²⁰. Досить часто траплялись випадки, коли священники надавали матеріальну підтримку представникам УПА. Уповноважений Ради в справах РПЦ по Волинській області Діденко свідчить у січні 1945 р.: «Служителі культу самі заявляють, що деякі з них допомагали німецько-українським націоналістам грошима, продовольством та ін.»¹²¹

Саме це, очевидно, і стало приводом до застосування проти проти духовенства репресивних заходів. Священослужителів, яких підозрювали в нелояльності до влади, почали відправляти на роботи до Німеччини, хоч офіційно вони були від цього звільнені. Досить частими стали випадки ув'язнення та розстрілів духовенства. Лише в Луцько-Ковельській єпархії за перше півріччя 1943 р. від рук окупантів загинуло 18 священників.¹²² Можна навести чимало прикладів, коли духовенство гинуло разом з населенням під час проведення масових каральних акцій. Єпископ Рівненський Платон у листі до митрополита Полікарпа від 20 листопада 1943 р., навів кілька таких прикладів. Він, зокрема, повідомляв, що в селі Малин Дубинської округи гітлерівці зігнали населення до церкви й спалили. Подібні звірства було вчинено і в с.Грубкові та Велики Селища Костопільської округи. У двох останніх випадках разом з паствою були замордовані і священники¹²³.

Необхідно зазначити, що у той період репресій зазнало православне духовенство не лише на Волині, а й у інших регіонах України. Так, Є.Чигиринський наводить факти розстрілів гестапівцями православних священників на Київщині та Чернігівщині.¹²⁴ Про значну кількість служителів культу розстріляних за допомогу партизанам свідчить і О.Васильєва.¹²⁵

Таким чином з весни 1943 р. відносини між православним духовенством і нацистами надзвичайно ускладнились. Пізнавши справжню ціну наданої окупантами «релігійної свободи», значна частина православних священників включилась в рух опору. Це викликало гостру реакцію гітлерівської адміністрації, яка розгорнула проти духовенства репресії. Необхідно також відмітити, що згідно свідчень архівних документів, нацисти більш негативно ставились до автокефальної церкви, ніж до автономної. Це пояснюється тим, що вони вважали УАПЦ тісно пов'язаною з національно-визвольним рухом.

Особливої гостроти у зазначений період набула міжконфесійна ворожнеча. Ось характеристика, яку дав краєвий провід ОУН міжконфесійним відносинам на Криворіжжі: «Церковне життя не виходить за старі рамки - автокефальна і слов'янська церкви: між ними гризня».¹²⁶ Якщо ворожнеча між церквами не заходила далі полеміки в пресі, то тепер все було набагато складніше. Найвизраźніше цей конфлікт проявився на Волині, де на боці автокефальної церкви виступили українські повстанці. Вже згадуваний нами О.Князевський вину за ускладнення ситуації цілком покладав на гітлерівців: «штучно підтримуючи ту чи іншу сторону,- писав він,- німці зробили так, що бандерівці та мельниківці, які пішли до лісу, стали тероризувати духовенство на місцях.»¹²⁷ У результаті:

частина священників постраждали лише за те, що дотримувались автономної орієнтації. Щоправда серед них були і такі, які вірою і правдою служили загарбникам. Серед них і єпископ Мануїл, якого повстанці вбили дізнавшись про його співробітництво з гестапо.¹²⁸ За свідченням радянських джерел, заказаний період від рук українських партиза загинуло 13 священників¹²⁹. Німецький дослідник цієї проблеми Ф.Гейер наводить більшу цифру — 27 чоловік. Він також вказує, що внаслідок терору з боку повстанців у літку 1943 року значна частина автономних приходів перейшла до складу УАПЦ.¹³⁰ Щоправда ці його висновки не підтверджуються жодним з наявних у нашому розпорядженні джерел.

Отже міжконфесійна ворожнеча набула в 1943 р. надзвичайної гостроти. Значною мірою її спровокували і німці, і українські партизани, які нерідко брали на себе роль судей у цій складній справі.

Заслуговує на увагу також і питання втрат православних церков за період гітлерівської окупації. І.Власовський стверджує, що лише на Волині загинуло 83 священники.¹³¹ До них слід додати також і втрати автономної церкви, точної кількості яких ми теж не знаємо.

Проте втрати церкви не обмежуються лише людськими жертвами, адже нацисти завдали православ'ю значних матеріальних збитків. Особливо під час відступу, який розпочався після поразки окупантів у битві під Курськом, наприкінці літа 1943 р. Тікаючи під натиском Червоної армії, гітлерівці дотримувались тактики «спаленої землі». Вона передбачала евакуацію населення, знищення поголів'я худоби, запасів зерна, зруйнування заводів, шахт, житлових будинків тощо.

В той час було спалено і зруйновано значну кількість православних храмів, серед них чимало пам'ятників архітектури. Так у Полтаві під час відступу окупантів згоріла Покровська церква, споруджена останнім кошом атаманом Запорізької Січі Петром Калнишевським у XVIII ст.¹³² У Кременчуці, зруйновано Успенський собор XIX ст., споруджений за проектом знаменитого архітектора Д.Кваренгі.¹³³ Таких прикладів можна навести безліч. Усього ж за період окупації на радянській території нацисти спалили, розграбували, знищили і споганили 1670 церков.¹³⁴ Велика кількість з них припадає на Україну.

Як бачимо, останній період діяльності православних церков в умовах німецько-фашистської окупації виявився для них найтяжчим. Запровадивши на початку 1943 р. нове положення про діяльність релігійних організацій, фашисти зруйнували адміністративний устрій православних церков, позбавивши їх тим самим центрального керівництва. Церкви перетворились по суті на окремі агітаційні відділи, окупаційної адміністрації. Спроби духовенства вийти за рамки цих обмежень каралися надзвичайно жорстоко.

Саме в той час, під тиском окупантів православні єпископи випустили велику кількість закликів до населення. Ці заклики лише викликали невдоволення віруючих і підірвали авторитет церкви в народі. Помітно змінилось і ставлення духовенства до окупантів. Якщо в 1942 році священники здебільшого лише висловлювали невдоволення політикою загарбників, то в 1943 р. вони вдавались і до більш активних форм протесту. Священнослужителі стали надавати допомогу партизанам, відмовлялись виконувати вимоги єпископів про агітацію на користь загарбни-

ків тощо. Такою своєю діяльністю вони накликали репресії. Арешти і розстріли духовенства в 1943 р. стали звичним явищем.

Зазнала церква і значних матеріальних збитків. Було сказано, що відступаючи окупанти намагались залишити після себе пустку. З цією метою вони палили міста і села, руйнували житлові будинки, архітектурні пам'ятники, школи та лікарні. Тоді було зруйновано і значну кількість православних храмів.

§ 4. ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В РУМУНСЬКІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ.

Проблема релігійної політики в румунській зоні окупації залишається до нашого часу практично не дослідженою. Тому наша розвідка базується виключно на архівних документах та матеріалах періодичної преси. Безумовно, що вона не претендує на повну вичерпність, а є лише спробою проаналізувати політику румунських окупантів відносно православ'я в 1941-1944 р.р.

Положення православної церкви в румунській зоні окупації було дещо відмінним ніж в німецькій. Основна частина окупованих румунською армією земель України лише в 1940 р. стали радянськими, тому богоборча політика радянської влади не встигла досягти там значних успіхів. Виключення становили лише ті території, які перебували у складі Радянського Союзу з моменту його створення.

Окупація румунськими військами частини території УРСР помітно вплинула на становище там православ'я. Необхідно зазначити, що православна церква в Румунії вважалася державною. На початку 20-х рр. вона отримала автокефалію, і керував нею патріарх. Тому перед румунською владою не стояло питання: відроджувати чи не відроджувати православ'я?

Уже 4 вересня 1941 р. уряд Румунії ухвалив відповідний закон, за яким передбачалось відновити діяльність православної церкви на приєднаних територіях.¹³⁵ Після цього на територію Чернівецької області знову поширилась влада митрополита Буковини Тита, а на території так званої «Трансністрії» було утворено митрополію, яку очолив митрополит Віссаріон.¹³⁶ При митрополитові було створено спеціальну православному місію, яка активно розпочала відкриття церков.¹³⁷

Необхідно відмітити, що переважна більшість церков, що відкривались, були румунські і богослужіння в них проводились румунською мовою. Отже, якщо врахувати, що церква підтримувала державу, то можна припустити ніби вона виступала засобом румунізації населення. Особливо це мало проявлятися на території «Трансністрії». Про використання румунською владою церкви у власних інтересах свідчили і німецькі спецслужби. Так у звіті айзандгрупи поліції безпеки і СД за жовтень 1941 року говорилось: «...виходячи з того факту, що більшовицьке панування та здійснювана ним у державному порядку пропаганда безбожжя не змогли серйозно поставити під загрозу релігійні почуття населення і що прихильність до православної церкви ще глибоко сидить у свідомості людей, з румунської сторони виказується бажання надати церкві ведення антибільшовицької пропаганди та виховання світогляду.»¹³⁸ Таким чином, румунські окупанти теж прагнули залучити церкву на службу владі з тією ж метою, що й німецькі - здобуття ідеологічного впливу на населення. Зрозуміло, що така позиція уряду значно сприяла швидкому зростанню великої кількості діючих православних храмів. На території Північної Буковини православна церква в роки окупації мала 471 парафію, 568 церков, які обслуговували 14 протоієреїв, 595 священників, 510 псаломщиків. Понад мільйон жителів були її прихожанами.¹³⁹

На території «Трансністрії» ситуація була дещо гіршою, але і тут на період окупації розпочали діяльність 400 церков.¹⁴⁰ Лише 36 з них належали до УАПЦ¹⁴¹, а всі інші підпорядковувались румунській православної церкві. Про темпи відкриття храмів свідчить той факт, що лише в Одесі до кінця 1941 р. діяло вже 11 православних церков.¹⁴²

Як і на решті території, в румунській зоні окупації православна церква зіткнулась з проблемою нестачі духовенства. Проте вирішення цієї проблеми там відбувалось дещо іншим шляхом. Якщо на території рейхскомісаріату Україна, німці дозволили відкрити лише короткотермінові богословські курси, то румунська адміністрація сприяла відкриттю духовних навчальних закладів. Зокрема, в жовтні 1942 р. відновив свою діяльність теологічний факультет Чернівецького університету¹⁴³, а в Одесі з березня 1943 р., почала діяти духовна семінарія.¹⁴⁴ В ній спочатку навчалось 66 учнів. Румунська адміністрація, на відміну від німецької, очевидно, була зацікавлена в підготовці освідчених священницьких кадрів.

Досить активну діяльність розгорнула румунська православна місія у видавничій діяльності. На початку 1943 року вона видала 30.000 молитовників та місіонерських брошур румунською та російською мовами. Крім цього було налагоджено видання цілого ряду релігійних журналів - «Християнська Трансністрія»¹⁴⁵, «Християнський Вісник» та журнал для дітей «Христос Воскрес».¹⁴⁶

Ще однією особливістю розвитку православ'я в румунській зоні окупації було те, що воно спиралось на підтримку держави. Підтримка ця була, як матеріальною, так і політичною. Матеріальна підтримка виражалась у тому, що держава надавала певну фінансову допомогу найбільш бідним парафіям, чи передавала в їх користування те чи інше майно. Слід зауважити, що випадки, коли парафії звертались за матеріальною допомогою до цивільної влади, не були одинокими, а зустрічаються в архівних джерелах досить часто. Прикладом цього є звернення в липні 1942 р. прихожан с. Клішківці на Хотинщині до окружної префектури з проханням виділити їм для ремонту церкви 200.000 лей.¹⁴⁷ Незважаючи на військовий час, влада знаходила можливість надавати допомогу парафіям. Так, губернаторство Буковини планувало до березня 1942 р. виділити суму в 12.963.199 лей на потреби 48 церков¹⁴⁸.

Надання політичної підтримки церкві державою, на нашу думку, пояснюється прагненням забезпечити панівне становище православ'я. З цією метою на території країни була заборонена діяльність релігійних сект. Відповідний закон, за №927 румунський уряд ухвалив 30 грудня 1942 р. За ним ліквідації підлягали всі релігійні секти, що існували на території Румунії, а їх майно конфісковувалось. Категорично заборонялось також організовувати нові релігійні об'єднання.

Заборонявся також випуск всіх друкованих органів, що видавали ці організації. Газети, журнали та брошури підлягали негайній конфіскації, а особи, що їх розповсюджували, притягувались до судової відповідальності¹⁴⁹. Виконання цього закону мало забезпечити міністерство культури спільно з поліцією¹⁵⁰.

Втілення його в життя розпочалось негайно. Вже 21 січня 1943 р. префектура області Сторожинець звітувала перед губернаторством Бу-

ковини про припинення діяльності сект та конфіскацію їх майна на користь держави¹⁵¹.

Від виконання цієї постанови уряду найбільше постраждали секти євангельських християн баптистів, адвентистів сьомого дня та липован /старообрядців/, що були найчисельнішими серед подібних релігійних організацій. Маємо кілька фактів про конфісковане майно цих організацій у Чернівецькій області. Так, в с. Довідені Сторожинецької префектури в секти баптистів було конфісовано: 29.500 лей грошей, 4 сотки землі, 4 сотки кладовища, молитовний будинок. У с. Садове цієї ж префектури в секти адвентистів - 25.000 лей, 2 сотки землі, 3 сотки кладовища та молитовний будинок.¹⁵²

На території Чернівецької префектури, с.Мартинешти, в секті баптистів було конфісовано: 150.000 лей, 260 кв.м землі та молитовний будинок.¹⁵³ Таких прикладів можна навести чимало.

Поряд з цим утисків зі сторони влади зазнали і самі віруючі. Досить часто під загрозою репресій їх примушували переходити на православ'я. Уповноважений влади в справах релігійних культів по Чернівецькій області повідомляв з цього приводу в одному з своїх звітів: «При румуно-німецьких окупантах община /баптистів - Ю.В./ була розпущена, а молитовний будинок зачинено. В цей період під тиском шефів поліції та священника майже всі віруючі общини, в тому числі і її керівник Сливка Михайло Охрімович, підписались під декларацією про відречення від своєї віри і про перехід на православ'є. Завдяки цьому ніхто з общини не був репресований.»¹⁵⁴

Про перехід сектантів на православ'я свідчать і численні газетні повідомлення того часу. Наприклад, у м. Сторожинець 19 липня 1942 р. відбулось охрещення трьох дітей адвентистів сьомого дня. Перейшли на православ'я разом з дітьми і їхні батьки.¹⁵⁵ В одному із сіл поблизу м. Хотина, 9 серпня 1942 р. перейшли на православ'я 14 дітей адвентистів сьомого дня.¹⁵⁶

На підтримку держави церква спиралась і в боротьбі з стилізмами - святкуванням релігійних свят за старим звичаєм із використанням дохристиянських народних обрядів.Справа в тому, що ще до війни румунська православна церква прийняла новий календар у богослужінні. Проте населення окремих регіонів, особливо тих, де переважало українське населення, продовжувало відзначати найбільші релігійні свята за старим стилем. Церква всіма засобами намагалась викоренити ці свята. Так, наприклад, митрополит Буковини Тит повідомляв губернатору в січні 1943 р., що в с. Васлеуць /Румунська назва - Ю.В./ Чернівецької області не припиняються випадки застосування стилізмів. Незважаючи на заборону священника, молодь цього села святкувала різдвяні свята за старим стилем. Під час святкування молоді люди колядували, розігрували сцени з Вертепу, співали українських обрядових пісень, грали на музичних інструментах і танцювали. У зв'язку з цим митрополит прохав губернатора наказати органам поліції тих регіонів, де переважало українське населення, допомагати священникам у боротьбі з стилізмами.¹⁵⁷

Губернатор відгукнувся на це звернення і на початку березня його канцелярія повідомила, що всім префектурам поліції та жандармським інспекторам було віддано відповідний наказ.¹⁵⁸ У зв'язку з цим до

судової відповідальності притягли учасників святкування Різдва в с. Василеуць. Перед військовим трибуналом постало 18 чоловік. Поніс покарання і начальник поліційного посту цього села за те, що не надав допомоги священику. Він був заарештований на 10 денний строк.¹⁵⁹

Продовжували святкувати християнські свята за старим стилем і старообрядці. Наприклад, община липован м. Хотин знехтувала забороною уряду. При цьому вони посилались на те, що мають відповідний дозвіл від свого архієрея. У зв'язку з цим місцева поліція звернулась, наприкінці 1941 р. за роз'ясненням до генерал-губернатора.¹⁶⁰ У отриманій відповіді говорилось: «...увесь народ повинен перебувати у відповідності з законами держави. Ні одне офіційне свято не може бути протиставлене офіційним святкам держави...»¹⁶¹ Отже виключення не робилось ні для кого, тому влада заборонила старообрядцям святкування, попередивши, що порушники будуть притягнуті до відповідальності.¹⁶²

Поряд з цим для зміцнення позицій церкви держава вдавалась і до інших заходів. Зокрема, траплялись випадки, коли вона зобов'язувала ті чи інші категорії населення відвідувати церкву. В першу чергу це стосувалось молоді допризовного віку. Справа в тому, що на окупованих румунським військом територіях молоді люди майже зовсім перестали відвідувати церкву, а якщо й приходили туди, то на дуже короткий час. Таке становище не залишилось поза увагою вищого церковного керівництва, яке звернулось до уряду з проханням вплинути на цю ситуацію.¹⁶³ Військовий кабінет досить швидко відреагував на звернення і наказав усім особам допризовного віку два рази на місяць обов'язково відвідувати богослужіння. Причому вони мали перебувати в церкві не менше 20 хвилин.¹⁶⁴

Таким чином ми бачимо, що держава надавала всебічну підтримку православної церкві, але і церква в свою чергу теж мала підтримувати державу. Це перш за все стосувалось ведення антибільшовицької пропаганди, патріотичного виховання населення та румунізації новоприєднаних територій.

Про те, що великих зусиль румунська православна церква доклала в справі ведення антирадянської пропаганди, свідчив і уповноважений в справах РПЦ при раді Міністрів УРСР П.Ходченко.¹⁶⁵ Форми цієї пропаганди застосовувались різні. До них, на нашу думку, слід віднести публікацію статей антибільшовицького характеру на сторінках православної преси, проведення урочистих панихид і освячення пам'ятних знаків на могилах жертв сталінського терору. Як і в німецькій окупаційній зоні, великою пишністю завжди обставлялось освячення заново відкритих храмів. Під час проведення цих свят проголошувались промови, в яких критикувався більшовицький режим і вихвалялась нова влада.¹⁶⁶

Значних зусиль доклала церква в напрямку формування у населення почуття румунського патріотизму. Особливого розмаху ця робота набула на Буковині. В пресі того періоду зустрічається велика кількість повідомлень про урочисті богослужіння на честь річниці здобуття м. Сенастополя¹⁶⁷, дня героїв¹⁶⁸, освячення військового прапора¹⁶⁹ тощо.

У липні 1943 р. румунській уряд видав досить цікавий указ, який регламентував проведення вказаних вище заходів. За ним усі подібні свята національного характеру священики мали проводити богослужіння

лише у спеціально відведені урядовою адміністрацією години.¹⁷⁰ За порушення встановленого регламенту духовенство притягувалось до відповідальності. Наприклад, священик Д.Стасюк за те, що розпочав богослужіння на годину раніше, був усунутий від виконання своїх обов'язків.¹⁷¹ Однією з причин досить активної підтримки церкви державою було, очевидно, те, що православ'я стало одним із ефективних засобів румунізації новоприєднаних територій. Переважна більшість занововідкритих церков на території Трансїстрії та Буковини належала до румунської православної церкви. Так на території Одеської області румунська православна місія робила все можливе, щоб в занововідкритих храмах служба проходила румунською мовою. З цією метою на православні парафії призначались священики, які прибули з Бесарабії або Румунії.¹⁷² А Ізмаїльський єпископ для того, щоб не допустити українських та російських священиків до зайняття парафій, на території своєї єпархії утворив спеціальну комісію. Вона займалась перевіркою документів у таких священиків. У тих випадках, коли вони не відповідали вимогам комісії, їх справи передавались у жандармерію. Члени комісії досить прискіпливо ставились до російських та українських священиків, вишукуючи будь-який привід, щоб позбавити їх права здійснювати богослужіння.¹⁷³

На Буковині, в районі Вашківців, де компактно проживало українське населення, та в гірських регіонах, де мешкали гуцули, богослужіння довгий час відправлялось українською мовою. Це стурбувало румунську поліцію і її керівники на початку 1942 р. звернулись до губернатора з проханням вказати митрополії, щоб вона вислала в ці регіони богослужбні книги румунською мовою і по можливості румунських священиків.¹⁷⁴

Цікаво, що гуцулів влада вважала не українцями, «слов'янізованими даками». Тому пропонувалось замінити в районах їх проживання старих українських священиків на молодих румунських. Вони мали провести гуцулів до віри, затверджені «Священним Синодом.»¹⁷⁵ Отже румунська православна церква використовувалась владою ще й як засіб національного гноблення.

Як бачимо з вище сказаного, політика румунських окупантів певною мірою відрізнялась від релігійної політики німецьких загарбників. Основні відмінності, на нашу думку, були такі:

1. На відміну від німців, які декларували вільну діяльність всіх православних церков, румуни надавали перевагу лише одній румунській православній церкві.

2. Гітлерівці всіляко заохочували сектанство і забороняли православним церквам вести з ними боротьбу¹⁷⁶, румуни ж, навпаки, законодавчим порядком заборонили діяльність сект.

3. Румунська влада підтримувала діяльність церкви, як політично, так і фінансово. Нацисти ж намагались послабити фінансове становище церкви.

4. На відміну від гітлерівців, що пропагували розкол і таким чином послабили позиції православ'я, румуни сприяли зміцненню авторитету церкви.

5. Румунська влада дбала про зростання якісного рівня церков, дозволивши відкриття духовної семінарії в Одесі та теологічного фа-

культету в Чернівцях, а німецька після першого ж випуску заборонила діяльність навіть короткотермінових богословських курсів.

6. Нацисти обмежували вплив церкви на суспільство, перешкоджаючи виданню богословської літератури та заборонивши викладання релігії в школі. Румуни ж навпаки заохочували таку діяльність.

Основна причина цих відмінностей полягає, на нашу думку в тому, що православ'я в Румунії було державною релігією. Нацистська ж ідеологія була за своєю суттю безбожницькою. Діяльність церкви на окупованих територіях вони дозволили лише виключно з тактичних міркувань.

Крім відмінних рис були і спільні. Головною з них, очевидно, слід вважати той факт, що обидва окупанти використовували церкву як засіб ідеологічного впливу на населення. За допомогою православ'я і німці і румуни намагались викликати прихильне ставлення до себе місцевого населення та нейтралізувати радянський вплив.

2. 6. 11
1. 1. 11

1. 1. 11

***Розділ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ
ЦЕРКОВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ.***

Незважаючи на досить складні політичні та економічні умови періоду окупації Україну охопило церковно-релігійне піднесення. Самі німці не сподівались, що дозвіл на діяльність релігійних організацій з таким ентузіазмом буде зустрінутий місцевим населенням. По всій території, що раніше перебувала в складі УРСР, швидкими темпами знову відкривались православні храми, проводились масові хрещення та богослужіння. За їх підтримкою на початок 1942 р. було завершено ієрархічне оформлення двох православних церков.

Цей процес частина істориків називає «відродженням православ'я». На перший погляд може здатися, що застосування такого терміну не підходить до сповненого трагічними подіями періоду війни. Проте, саме в той час відбулись зрушення, які забезпечили православній церкві в подальшому порівняно кращі умови існування ніж до окупації. Адже майже всі храми, що діяли в Україні після війни, відновили свою діяльність у 1941-1944 рр. У той же час повернулась до виконання своїх обов'язків і значна частина духовенства. Тому, на нашу думку є всі підстави говорити, що в роки гітлерівської окупації православна церква в Україні пережила відродження.

Таким чином, не зважаючи на утиски з боку гітлерівців, православна церква в Україні існувала і розвивалась. З огляду на це ми не можемо в нашому дослідженні залишати поза увагою ті процеси, які відбувались у православ'ї. Тому в другій главі ми спробуємо розглянути проблеми, пов'язані з становленням та діяльністю православних церков під час окупації. До них слід зарахувати питання утворення адміністративних структур, розвитку православ'я на місцях та вирішення внутрішньоцерковних проблем.

§ 1. ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ЦЕРКОВНОГО УПРАВЛІННЯ.

Перш ніж розпочати розгляд проблем, пов'язаних з утворенням адміністративних структур, необхідно зазначити, що цей процес відбувався у відповідності з реальною ситуацією, що існувала тоді в українському православії. На жаль, в його середовищі, як і в наші дні, тоді не було єдності - одна частина духовенства і мирян прагнули до відродження Української Автокефальної православної церкви, а інша частина бажала канонічної єдності з Московською патріархією. Тому відродження відбувалося у двох напрямках - створення Української Автокефальної Православної Церкви та Автономної церкви в Україні. Спробуємо розглянути його особливості.

Відродження УАПЦ більшість представників українських церковних та громадських кіл пов'язувала з встановленням українських державних структур. Тому вони радо вітали проголошення 30 червня 1941 р. Акту відродження Української держави у Львові. Один з найавторитетніших православних українських ієрархів, архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп/Сікорський/ 10 липня 1941 р. видав у зв'язку з цим спеціальне архіпастирське послання. В ньому чітко говорилось: «Відроджена у вільній Українській Державі Українська Вільна Православна Церква буде з народом одною цілістю.»¹⁷⁷

Подібної точки зору дотримувалась і найбільша громадська організація Волині - Українська Рада Довір'я, яку очолював С. Скрипник. Уже на першому своєму засіданні 1 вересня 1941 р. вона ухвалила рішення за яким православна церква в Україні, як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання, мала бути обов'язково незалежною - автокефальною. Правовою підставою цього вона вважала закон Директорії УНР від 1 січня 1919 р. про автокефалію української православної церкви.¹⁷⁸

Церковна комісія при громадському комітеті м. Харкова 20 листопада 1941 р. теж ухвалила резолюцію в якій зазначалось, що «...тепер в Україні повинна існувати єдина церква, автокефальна, виходячи з принципу не територіально-національного, а територіально-державного. Україна - держава, в якій є Українська Автокефальна Церква...»¹⁷⁹ На думку безпосереднього учасника подій І. Власовського, концепція автокефальності української православної церкви була тісно пов'язана з вірою в те, що настало відродження державності. На його думку саме цей фактор відіграв основну роль у становленні автокефальності національної церкви.¹⁸⁰

Отже, як бачимо, висунута українськими церковними та громадськими діячами ідея відродження УАПЦ, спочатку була тісно пов'язана з ідеєю відродження української держави.

Помітне місце в процесі становлення УАПЦ займало питання мови богослужіння. Широка дискусія на цю тему розгорнулася на самому початку окупації. Аналіз наявних у нашому розпорядженні джерел дає підстави стверджувати, що в результаті сформувалося два погляди на вказану проблему. Представники першого, радикали, висловлювали думку про те, що в Українській церкві має використовуватись українська мова. Їхню позицію відстоювала газета «Український Голос», яка ви-

давалась у місті Луцьку. Основна думка публікацій, що у значній кількості розміщувалась на її сторінках, виражається такою фразою: «Українському народові потрібна його рідна, люба, дорога українська мова в українській церкві».¹⁸¹

Приблизно так же на проблему мови дивився і релігійний відділ Харківської міської управи. Згідно його постанови, виданої восени 1941 р. богослужіння в епархії мало проводитись виключно українською мовою. Лише при наявності в приході 80% росіян дозволялось використовувати церковно-слов'янську.¹⁸²

На нашу думку, прихильники такої точки зору керувалися в своїх діях скоріше емоціями ніж реальним баченням ситуації. Бажане вони видавали за дійсне. При цьому радикали не враховували таких значних факторів, як наявність в східних регіонах значної кількості духовенства, яке ніколи не використовувало українську мову в богослужінні, а також відсутності належної кількості богослужбової літератури українською мовою. Не бралось до уваги, очевидної бажання самих віруючих.

Дещо поміркованіше на цю проблему дивилась інша частина духовенства та мирян. Вони вважали, що використання при необхідності церковнослов'янської мови лише зміцнить церкву і дасть можливість запобігти розколу.¹⁸³

Такої точки зору дотримувався митрополит Харківський і Полтавський Феофіл /Булдовський/. Він вважав, що богослужіння повинно проводитись українською або старослав'янською мовою за бажанням більшості віруючих у приході.¹⁸⁴ Представники Громадського комітету м. Харкова теж не відводили проблемі мови основної уваги. На перше місце вони ставили ідею створення загальнонаціональної церкви.¹⁸⁵

Прихильники цієї точки зору, очевидно, більш реалістично дивились на вказану проблему. Заради створення загальнонаціональної православної церкви вони готові були йти на деякі поступки.

Не менш важливого значення набуло питання глави УАПЦ. Згідно наявних у нашому розпорядженні джерел та літератури, претендентів на посаду було три: архієпископ Холмський і Підляський Іларіон /Огієнко/, архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп /Сікорський/ та митрополит Харківський і Полтавський Феофіл /Булдовський/.

Найбільш відповідав цій посаді архієпископ Іларіон. Відомий ще за часів УНР політичний діяч та вчений, він користувався великим авторитетом серед українського громадянства. Його кандидатуру підтримували представники обох православних течій. За обрання архієпископа Іларіона висловилась церковно-богословська комісія при Харківському осередку товариства «Просвіта», головою якого був священник М. Васківський.¹⁸⁶ З такою ж пропозицією виступили представники української влади м. Києва та діячи Всеукраїнської Православної Церковної Ради.¹⁸⁷

За свідченням протоієрея І. Ченченка кандидатуру архієпископа Іларіона підтримували також: церковна рада м. Рівного, церковна рада м. Володимира-Волинського і навіть голова Української греко-католицької церкви митрополит А. Шептицький.¹⁸⁸ Практично всі перераховані організації направили Іларіонові листи з закликами очолити Українську церкву. Керівник Автономної церкви Архієпископ Олексій

/Громадський/ з цією метою навіть їздив до міста Холма у грудні 1941 р.¹⁸⁹ Архієпископ Іларіон з вдячністю прийняв це запрошення, але виїхати в Україну не зміг. Окупанти заборонили йому залишати Польщу.¹⁹⁰

Другим реальним кандидатом був архієпископ Полікарп. Під час визвольних змагань він брав активну участь у діяльності Директорії, пізніше включився в український православний рух на Волині і на початок Другої світової війни займав посаду єпископа Луцького і Ковельського. Полікарп, єдиний з православних єпископів Волині відмовився переходити під юрисдикцію Московської патріархії і залишився в канонічній єдності з Варшавським митрополитом Діонісієм /Валединський/.

Архієпископ Полікарп, безумовно, значно поступався популярністю Іларіону, але на відміну від останнього перебував безпосередньо на Україні. Посилювала позицію Полікарпа і підтримка голови Ради Довіря на Волині С. Скрипника.¹⁹¹

Кандидатуру митрополита Феофіла не підтримувала, очевидно, жодна з громадських організацій. До того ж він, як колишній керівник соборноправної церкви, не користувався авторитетом серед віцїлілого духовенства УАПЦ, маючи славу розкольника. Проте, будучи найстаршим по хіротонії архієреєм в Україні, Феофіл вважав, що має всі підстави для зайняття керівника посади УАПЦ. З цією метою на початку 1942 р. він звернувся до рейхкомісара України Е. Коха. У своєму листі митрополит прохав нацистського чиновника підтримати його у бажанні очолити Українську Церкву.¹⁹² Проте цей лист залишився без відповіді.

Як бачимо, реальні шанси мав лише Полікарп. Саме він і розпочав, наприкінці 1941 р. розбудову адміністративної структури УАПЦ. Заради справедливості слід зазначити, що першу спробу створити органи управління автокефальної церкви зробила, згадувана вже нами, Рада Довіря. Ще на початку вересня 1941 р. вона ухвалила створити «Тимчасову Адміністрацію Української Православної Церкви», що мала керувати УАПЦ до скликання Всеукраїнського Церковного Собору в Києві.¹⁹³

Однак втілити це рішення в життя не вдалося, бо окупаційна адміністрація значно обмежила коло діяльності українських органів самоуправління. За таких обставин, єдиним виходом, на думку І.Власовського, була побудова Української Православної церкви виключно на церковно-правових підставах.¹⁹⁴ Тобто потрібно було відкинути державницький фактор. Саме з цією метою і вирішили відновити контакти з Варшавським митрополитом Діонісієм /Валединським/.

Митрополит охоче відгукнувся на звернення представників українських церковно-громадських кіл. Для узаконення своїх претензій на Київську митрополію він відвідав Константинопольського патріарха Веніаміна. Під час зустрічі Діонісій попросив патріарха благословити його на «встановлення порядку в церкві на окупованих німцями землях України». Патріарх Веніамін, нібито заявив митрополитові, що приєднання Київської митрополії в 1685 р. до Московського патріархату було не канонічним. Тому Київська митрополія підпадає під його юрисдикцію і з огляду на це він дозволив Діонісію організувати церковне життя на її території. Але німецька адміністрація не дозволила митрополитові їхати в Україну, тому він, знову таки за погодженням з патріархом, 24 грудня 1941 р. призначив архієпископа Полікарпа Адміністратором УАПЦ на

окупованих гітлерівцями землях України.¹⁹⁵ Таким чином архієпископ Полікарп був призначений керівником УАПЦ при дотриманні всіх канонічних правил і навіть благословіння Константинопольського патріарха.

Необхідно також відмітити, що ще 13 грудня 1941 р. представники церковних рад Волині на зборах у м. Рівному ухвалили: прохати митрополита Діонісія призначити головою української церкви саме архієпископа Полікарпа.¹⁹⁶ Тому цілком можливо, що призначаючи Полікарпа керівником УАПЦ, митрополит виходив не лише з власних міркувань, але й враховував побажання церковної громадськості Волині.

Відразу ж після свого призначення, для керівництва розбудовою церковного життя архієпископ Полікарп створив дорадчий орган - «Тимчасову адміністрацію св. Автокефальної православної церкви на визволених від більшовиків українських землях.»¹⁹⁷ До її складу ввійшли: проф. І.Власовський, проф. Н.Кибалюк та о.М.Малюжинський.¹⁹⁸

Незабаром, 24 січня 1942 року, Адміністратор УАПЦ відвідав Рейхскомісаріат України в Рівному. Архієпископ Полікарп повідомив німців про те, що його призначено Адміністратором і заявив про свою готовність співпрацювати з німецькою владою. У відповідь представник окупаційної адміністрації, який приймав архієпископа, висловив надію, що церква візьме на себе роль перевиховання населення.¹⁹⁹

Таким чином, на початку 1942 р. головою УАПЦ став архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп /Сікорський/. Необхідно відзначити, що він був призначений на цю посаду при дотриманні усіх канонічних правил та мав законне право на керівництво Українською Автокефальною православною церквою. Цінним був також і той факт, що Полікарпа, як керівника УАПЦ визнала офіційна влада.

Серйозною перешкодою на шляху подальшої розбудови управлінських структур УАПЦ була відсутність єпископів. Її вирішенню були призначені два перші Собори УАПЦ, що відбулись у лютому та травні 1942 р. Працювати над цією проблемою архієпископ Полікарп розпочав відразу ж після свого призначення на посаду адміністратора. А поскільки він сам не міг висвячувати єпископів, то звернувся по допомогу до архієпископа Пінського і Поліського Олександра /Іноземцева/. З свого боку благословіння на здійснення єпископських хіротоній їм надав митрополит Діонісій.²⁰⁰

З цією метою на початку лютого 1942 р. архієпископ Полікарп вирушив до міста Ковеля. Там до нього приєдналися перші кандидати в єпископи УАПЦ - протоієреї Ніканор Абрамович та Іван Губа. Згодом всі троє вирушили до Пінська. Саме там з 7 по 10 лютого відбувся перший, «основоположний» Собор УАПЦ. Серед багатьох рішень, ухвалених на ньому, слід виділити два найголовніших.

По-перше, було висвячено двох єпископів. Протоієрея Івана Губу, який прийняв ім'я Ігор на єпископа Уманського, протоієрея Ніканора Абрамовича на єпископа Чигиринського. За рішенням Собору обидва єпископи спочатку мали перебувати в Києві.²⁰¹

По-друге, надзвичайно важливе значення мало рішення про прийняття до складу УАПЦ священників УАПЦ, заснованої В.Липківським у 1921 р. З цього приводу Собор ухвалив: «Пастирів вищеподаної ієрархії приймати і суцям сані згідно з чином установленим у святій православ-

ній східній церкві».²⁰² Цінність такого рішення полягає у тому, що воно істотно посилювало позиції УАПЦ в Центральній та Східній Україні, а також запобігало розколу в церкві. Його загроза була надзвичайно великою у разі визнання Волинським духовенством «липківців» як «самосвятів».

Ухвалення цього рішення вимагало ще й певної мужності від учасників собору. Зарубіжні дослідники В.Алексеев та Т.Ставр вважають, що воно зробило УАПЦ канонічно неприйнятною для інших православних церков.²⁰³

Головне ж значення Пінського собору полягає, на нашу думку, в тому що він офіційно здійснив відновлення Української Автокефальної православної церкви в Україні. Слід зауважити, що відродження, на відміну від заснування, відбулось при дотриманні канонічних правил.

Другий Собор УАПЦ відбувся в Києві з 9 по 17 травня. Найголовнішою причиною його скликання була нагальна потреба в збільшенні числа єпископів. Усього на Соборі було висвячено 6 владик. Лише двох, Фотія /Тимошука/ та Мануїла /Гарнавського/, запропонував архієпископ Полікарп, який не брав участі у роботі Собору. Чотирьох з них - Мстислава /Скрипника/, Сильвестра /Гаєвського/, Михаїла /Хорошого/ та Григорія /Огійчука/ - запропонувало Вище Церковне Управління, створене в Києві єпископом Никанором.²⁰⁴ Він вважав, що кандидатів на єпископи необхідно підбирати, або з місцевих, або принаймні з таких, які добре знали б умови життя в Східній Україні.²⁰⁵

Крім цих, було ухвалено ще ряд інших важливих рішень. Митрополита Варшавського Діонісія до скликання Всеукраїнського Церковного Собору вирішили вважати тимчасовим місцезлюстителем Київського митрополичого престолу. Єпископів Никанора та Ігоря було возведено в сан архієпископів. Затвердили також Вище Церковне Управління на землях Східної України під керівництвом архієпископа Никанора.²⁰⁶

Таким чином, Київський Собор продовжив справу висвячення українських єпископів. На ньому в основному завершилось формування вищої ієрархії УАПЦ. Проголосивши митрополита Діонісія місцезлюстителем Київського митрополичого престолу, УАПЦ фактично встановила канонічні зв'язки з Константинопольським патріархом. Це мало для неї надзвичайно важливе значення, бо автокефальна церква, таким чином, практично увійшла у систему вселенського православ'я.

У літку 1942 р. було висвячено ще чотирьох єпископів - єпископа Січеславського /Дніпропетровського/ Генадія /Шиприкевича/, єпископа Черкаського Володимира /Мальця/, єпископа Заславського Платона /Артемюка/ та єпископа Дубенського Вячеслава /Лісницького/.²⁰⁷

Важливою подією в справі формування УАПЦ стало приєднання до неї митрополита Феофіла /Булдовського/. Це стало можливим завдяки активній діяльності Переяславського єпископа Мстислава. Свого часу, будучи ще настоятелем церкви Всіх Святих м. Полтави, Феофіл хрестив майбутнього єпископа.²⁰⁸ Використавши цей факт як привід, Мстислав спочатку надіслав Феофілові листа. В ньому єпископ пропонував митрополитові приєднатись до УАПЦ. Отримавши позитивну відповідь, він відвідав м. Харків. Результатом цього візиту стало ухвалення Харківською церковною радою постанови від 27 липня 1942 р. В ній, зокре-

ма, говорилося: «Визнати що парафії, підпорядковані високопреосвященному владиці Феофілу на терені Харківської, Полтавської, Сумської і Курської областей, становлять складову частину Української Автокефальної Православної Церкви на чолі з Адміністратором архієпископом Полікарпом.»²⁰⁹ На допитах в МДБ восени 1943 р. Феофіл свідчив ніби до цього кроку його спонукало бажання зайняти керівне положення в УАПЦ.²¹⁰

Приєднання Харківської єпархії мало надзвичайно велике значення для автокефальної церкви. По-перше, УАПЦ поширила свій вплив далеко на Схід, а по-друге, її єпархія поповнилась митрополитом, який мав великий досвід архипастирської діяльності. Завдяки всім цим змінам, на середину 1942 р. до її складу входило 14 ієрархів. Пізніше вдалося висвятити ще лише одного єпископа - Сергія, що обіймав Мелітопольську кафедру.²¹¹

Головною причиною цього була, безумовно, заборона окупантами висвятити нових єпископів. Щоправда необхідно зазначити, що, незважаючи на це, спроби створення нових єпархій та призначення на них владик робилися. Так, у грудні 1942 р. митрополит Полікарп, не маючи змоги керувати лівобережними єпархіями, надав права Адміністратора Лівобережної України митрополитові Феофілу. При цьому він наказав висвятити єпископів у м. Сімферополь, Суми, Полтава, Ніжин, Маріуполь.²¹² Проте, визволення Червоною Армією в лютому 1943 р. на короткий строк Харкова перешкодило реалізації цих планів.

Створення автономної церкви розпочалося наприкінці літа 1941 р. Частина православних єпископів Західної України, очолюваних архієпископом Крем'янецьким Олексієм /Громадським/, не захотіли поривати канонічних зв'язків з Московською патріархією. В середині серпня 1941 р. вони зібрались на Собор у Почаєвській Лаврі. На нього прибули архієпископ Олексій, архієпископ Симон /Івановський/, єпископ Пантелеймон /Рудик/ і єпископ Веніамін /Новицький/.

На першому засіданні, 18 серпня, основною темою стало подальше відношення православної церкви в Україні до Московської патріархії. Після кількох днів роботи Собор ухвалив: до скликання помісного Собору православної церкви в Україні, вважати українську церкву канонічно залежною від російської. Крім цього їй поверталось право автономії, надане ще Московським Собором 1918 р. Архієпископові Олексію, як найстаршому з православних ієрархів, надавались права обласного митрополита.²¹³

Отже, восени 1941 р. автономна церква перебувала в дещо кращому положенні ніж автокефальна. Вона мала у своєму складі чотирьох єпископів, а згодом приєднались ще два - архієпископ Антоній /Марценко/ та архієпископ Дамаскин /Малюта/. Під її контролем перебували Почаєвська та Києво-Печерська Лаври, ряд монастирів.

Проте, на думку автора, вже на початку діяльності автономні єпископи допустили цілий ряд тактичних помилок, які вплинули на авторитет церкви. По-перше, проголосивши єдність з московською патріархією, автономісти дали привід своїм опонентам твердити, що їхня церква має антиукраїнський характер.

По-друге, на відміну від автокефальної автономна церква не виз-

нала повноважень священників тих відтінків православ'я, що виникли в 20-ті - 30-т. роки. Для них був встановлений досить суворий порядок прийому до складу церкви. Наприклад, синодальних українських священників приймали лише через таїнства покаяння, а обновленців через публічне покаяння в храмах. Приходи цим священникам надавалися лише після перевірки їхньої діяльності по закриттю храму. Представників УАПЦ митрополита В.Липківського взагалі не вважали священниками.²¹⁴

Наступний Собор Автономної церкви відбувся в грудні 1941 р. Найголовнішим його рішенням було возведення архієпископа Олексія в сан митрополита і проголошення екзархом України.²¹⁵ Цим актом Автономна церква, на нашу думку, унеможливила своє визнання Московською патріархією. Адже у Москві перебував ще один екзарх України митрополит Миколай /Ярушевич/. У канонічному відношенні Автономна церква перебувала в значно гіршому положенні ніж УАПЦ. Остання через Варшавського митрополита Діонісія була пов'язана з Константинопольським патріархом. Автономна ж лише декларативно заявила про своє єднання з Московською патріархією, але не була нею визнана. Німецька влада у свою чергу визнала Автономну церкву і запевнила митрополита Олексія, що вона дотримується принципу свободи віросповідань.²¹⁶

Значно менше проблем було в Автономній церкві з висвятою єпископату, тому що з самого початку вона мала у своєму складі шість єпископів. Зрозуміло, що така кількість була недостатньою, тому в першому півріччі 1942 р. активно йшов процес висвяти ієрархів та призначення їх на кафедри. До осені 1942 р. у складі Автономної церкви перебувало вже 16 єпископів.²¹⁷

Таким чином, на осінь 1942 р. завершилось формування адміністративних органів обох православних церков. Збільшення кількості ієрархів справило значний вплив на подальший розвиток церковного життя. Гітлерівці так оцінили цей факт: «У зв'язку з висвятою архієпископів та єпископів на території рейхскомісаріату церкви розпочали більш активну організаційну роботу.»²¹⁸

Саме на той період припадає і зростання кількості відкритих церков. Лише на Полтавщині розпочали роботу 193 храми, тоді як у 1941 - 74, у 1943 - 46, у 1944 - 28, а в 1945 - всього 3.²¹⁹

У цьому зв'язку досить важливим, на нашу думку, видається питання загальної кількості православних храмів, що відновили свою діяльність у період гітлерівської окупації. На жаль цієї проблеми торкалось невелике коло дослідників. До того ж всі вони називають лише кількість парафій, що перебували під юрисдикцією УАПЦ.

За свідченням Д.Бурка на середину 1943 р. вона нараховувала близько 3.000 парафій.²²⁰ Дослідник І.Власовський не називає загальної цифри, а подає лише кількість парафій в окремих єпархіях. Він, зокрема, вказує що на осінь 1942 р. на Київщині було 298 храмів, у Дніпропетровській, Миколаєвській та Кіровоградській областях по 100, на Полтавщині - 150, а в Лубенській єпархії - 102.²²¹ Разом виходить не більше 750 парафій. Наскільки точні наведені ним цифри сказати важко, але, наприклад, Уповноважений в справах РПЦ по Дніпропетровській облас-

ті повідомляв, що на її території у 1941-1943 рр. було організовано 112 парафій УАПЦ.²²² За даними Уповноваженого по Полтавській області - у роки окупації там відкрилось 176 автокефальних храмів.²²³ Отже, цифри, наведені І.Власовським, мають незначне розходження з даними уповноважених. Проте, цілком очевидно, що дослідник не врахував значної кількості регіонів України де діяла УАПЦ. До того ж не слід забувати і про існування Автономної церкви, яка в деяких областях мала кількісну перевагу.

Спробуємо розглянути цю проблему з іншого боку. За даними Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР, на кінець Другої світової війни в Україні діяло 6242 церкви.²²⁴ Якщо не рахувати ті регіони, де діяла румунська православна церква - Чернівецьку, Одеську та Ізмаїльську області, то виходить не більше 5300 храмів. Потрібно також відкинути ті церкви, що відкрились уже після окупації. Їх, як свідчать наведені нами вище цифри по Полтавщині, було значно менше ніж у попередні роки. Виходить, що в останній період окупації у підпорядкуванні обох православних церков знаходилось до 5.000 храмів.

Необхідно також врахувати і те, що популярність церков у залежності від регіонів розміщення була різною. У той час, як на Київщині, Полтавщині та Харківщині панівне становище мала УАПЦ, на Чернігівщині, Дніпропетровщині та Миколаєвщині - Автономна церква.

Таким чином, ми не можемо прийняти цифру Д.Бурка, до того ж вона не підтверджується іншими джерелами. На нашу думку, за відсутністю точних даних не можна також сказати з абсолютною впевненістю скільки православних храмів в Україні належало до кожної з конфесій. Через це, найдоцільніше припустити, що загальна кількість парафій була приблизно однаковою.

Як бачимо, однією з особливостей відродження православ'я під час гітлерівської окупації було те, що відбулось ієрархічне оформлення відразу двох православних церков - автокефальної та автономної. Такий розвиток подій свідчить про те, що серед духовенства і віруючих у той час чітко окреслилось два погляди на проблему розбудови православної церкви. Одна частина бачила її вирішення у створенні незалежної загальнонаціональної церкви, а інша - у збереженні канонічної єдності з Московською патріархією.

Через це ставлення адміністративних структур обох церков мало як спільні так і відмінні риси. На нашу думку, однією з головних відмінностей було те, що УАПЦ через Варшавського митрополита Діонісія мала формальне духовне благословіння на свою діяльність від Константинопольського патріарха, а Московська патріархія не визнала Автономну церкву.

З самого початку окупації Автономна церква, духовенство якої стояло за дотримання канонічної чистоти церкви, розвивала свою діяльність лише в суто релігійній сфері. На відміну від неї, УАПЦ, яка відстоювала національну церковну традицію, деякий час на початку окупації пов'язувала своє відродження з відродженням Української державності.

Нерівними були і стартові можливості церков. Автономісти відразу мали у своєму складі чотирьох єпископів, а автокефалісти - одно-

то. УАПЦ намагалась залучити на свій бік якомога більшу кількість духовенства, тому приймали до свого складу представників інших православних течій без будь яких застережень. Автономна ж церква більше дбала про канонічну чистоту, тому представників інших православних церков приймали лише за певних умов або й зовсім не приймали.

Проте, поряд з відмінними в цьому процесі простежується і ряд спільних рис. Перш за все організацію обох церков взяли в свої руки православні єпископи Західної Волині. Ми пояснюємо це тим, що ці землі увійшли до складу УРСР лише в 1939 р., а тому православ'я знаходилось там на значно вищому рівні розвитку. До того ж на відміну від інших регіонів тут уціліли православні єпископи та духовенство.

По-друге, формування органів управління і висвята єпископату в обох церквах завершилось майже одночасно - влітку 1942 р. Церкви мали приблизно однакову кількість єпископів, духовенства та парафій.

§ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ НА МІСЦЯХ.

У той час, коли на Волині відбувалось становлення адміністративних органів православних церков, по всій Україні розгорнувся процес релігійного відродження. Ініціаторами і активними його учасниками були уцілілі представники всіх православних конфесій, що діяли в Україні в 20-х, 30-х р.р.

За відродження УАПЦ виступали колишні члени церкви, заснованої В. Липківським, так звані «липківці», прихильники соборно-єпископської орієнтації - «булдовці» та значна частина православного духовенства Західної України. Прихильниками ж Автономної церкви здебільшого були колишні священники Російської православної церкви, та частина західноукраїнських православних єпископів, які у 1939-1941 р.р. перейшли під зверхність Московської патріархії.

Організація церковного життя на місцях розпочиналась практично відразу ж після приходу німців. У Києві вже 22 вересня 1941 р. колишні члени Всеукраїнської Православної Церковної Ради /ВПЦР/ відродили її. Незабаром, 17 жовтня, до ВПЦР приєдналися представники всіх православних конфесій міста.²²⁵

Позиції УАПЦ в Києві були надзвичайно слабкі. В її розпорядженні перебували лише три храми - Андріївський Собор і церкви на Солом'янці та Деміївці.²²⁶ Правда, восени 1941р. автокефальна церква нібито отримала дозвіл від окупаційної адміністрації на відкриття Володимирського Собору.²²⁷ Але він так і не перейшов до УАПЦ.

Однією з головних причин такого хиткого положення автокефальної церкви в Києві, на нашу думку, була досить тривала відсутність правлячого єпископа. Спочатку, як ми вже зазначили, ВПЦР намагалась запросити до Києва архієпископа Іларіона. Пізніше, після призначення Адміністратора УАПЦ, вона направила до Луцька свого представника П. Касьянчука, який прохав архієпископа Полікарпа прислати до Києва українського єпископа.²²⁸

Архієпископ Полікарп відгукнувся на це прохання і направив до Києва нововисвячених єпископів Ніканора та Ігоря. В середині березня вони прибули до міста.²²⁹ Крім упорядкування справ УАПЦ у Києвській єпархії єпископ Ніканор мав організувати також розбудову структури церкви на всій території Східної України. З цієї метою йому було надано повноваження Заступника Адміністратора УАПЦ на землях Східної України. Вже 1 квітня 1942 р. він утворив Вище Церковне Управління.²³⁰ Воно складалось з чотирьох відділів: адміністративного, освітнього, юридичного і господарського. Керувати управлінням було призначено Р. Мельниченка.²³¹ Досить швидко Вище Церковне Управління розгорнуло широку діяльність і встановило зв'язок з церковними установами інших міст.

У травні 1942 р. вікарієм єпископа Ніканора було призначено Переяславського єпископа Мстислава. За дуже короткий строк він розгорнув надзвичайно активну діяльність спрямовану на підвищення авторитету УАПЦ у Києві.²³²

Отже, після прибуття до Києва українських єпископів, позиції

УАПЦ в місті значно посилювались, але здобути панівне становище вона не змогла. Навіть не збільшилась кількість її храмів.

Набагато більшою популярністю автокефальна церква користувалась на території Київської області. До 1 вересня 1942 р. тут було організовано 239 її парафій.²³³ Така різниця відмінності між Києвом і областю, на нашу думку, пояснюється тим, що в 20-30 ті рр. УАПЦ користувалась великою популярністю саме серед сільського населення Київщини.

Автономна ж церква призначила свого єпископа до Києва ще в грудні 1941 р. Керувати Київською єпархією було доручено Львівському єпископу Пантелеймону /Рудіку/. Завдяки активній діяльності, яку відразу ж по прибутті до міста розгорнув єпископ, Автономна церква зайняла провідне становище. Вона мала в своєму розпорядженні 26 парафій, в яких працювало 71 священників. До неї ж належало і сім Київських монастирів, тоді як до автокефальної не належав жоден. Кількість її храмів продовжувала зростати протягом всієї окупації. Навесні 1943 р. автономісти домоглись передачі під їх владу однієї з найбільших святинь міста - Володимирського Собору. Під час Великодніх свят німецький комісар Києва Бранд в урочистій обстановці передав єпископу Пантелеймонові ключі від нього.²³⁴

З вищесказаного видно, що Автономна церква мала в цьому регіоні досить міцні позиції. Д. Поспеловскій стверджує, що у 1943 р. у Київській єпархії нараховувалось 500 автономних та 298 автокефальних церков.²³⁵ Однак ці цифри видаються нам дещо завищеними. За даними Уповноваженого у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР П. Ходченка, у 1945 р. в області діяло 600 церков.²³⁶ З цієї кількості слід вирахувати цифру, названу І. Власовським, та храми, що належать до УАПЦ в Києві. Виходить, що автономній церкві належало близько 358 православних храмів.

Таким чином, на Київщині в 1941-1943 р.р. провідне місце, займала автономна церква. Перевагу їй надавало те, що під її контролем знаходився Київ - найбільший релігійний центр України. Щоправда, УАПЦ теж мала досить сильні позиції, оскільки їй належало більшість парафій на території області.

На Чернігівщину також були призначені єпископи обох церков. УАПЦ там представляв єпископ Фотій /Гимошук/, висвячений у Києві 15 травня 1942 р. Проте, до Чернігова він так і не доїхав, а деякий час перебував у м. Ніжині. Однак і там він довго не затримався. Незабаром архієпископ Полікарп перевів його до Вінниці.²³⁷ Таким чином, Чернігівська єпархія залишилась без єпископа. Це, очевидно, і стало однією з причин того, що там не було створено єпархії УАПЦ.

Гітлерівці, правда, повідомляли про досить активну діяльність прихильників автокефалії у цьому регіоні.²³⁸ Але жодних інших підтверджень про значне розгортання автокефального руху на Чернігівщині ми не маємо.

Набагато більших успіхів там досяг архієпископ Автономної церкви Симон /Івановський/. Він зумів налагодити в області нормальне церковне життя. Завдяки його зусиллям, було створено єпархію на чолі якої стояло єпархіяльне управління.²³⁹

Ці досить скупі свідчення дають можливість припустити, що з 350²⁴⁰ парафій, організованих на Чернігівщині в роки окупації, більшість належала автономній церкві.

Набагато більшого розмаху набуло відродження православ'я на Полтавщині. Відразу ж після окупації області німецько-фашистськими загарбниками у м.Полтаві було створено Церковну Раду УАПЦ. Очолив її священник М.Шевченко. Рада створювалась як тимчасовий орган для керівництва церковним життям на території області. Вона мала діяти до скликання єпархіального з'їзду в Полтаві та Церковного Собору в Києві, що повинні були розробити і затвердити систему устрою та керівництва УАПЦ.

Заходами Української Церковної Ради в Полтаві було відкрито ряд церков міста, зокрема: Спаську, Покровську, Соборну при Хрестовоздвиженському монастирі та Самсонівську²⁴¹. З середини грудня розпочалося богослужіння в Преображенській²⁴² та Миколаївській церквах.²⁴³ Автокефальної орієнтації дотримувалось і дві церкви в передмістях Полтави - Георгіївська в Нижніх Млинах та Андріївська за Південним вокзалом²⁴⁴.

Протягом осені 1941 р. Церковна рада провела реєстрацію православного духовенства, яке вціліло після погрому 30-х років. На облік було взято 89 священників²⁴⁵. Усього ж за час окупації в області відновили свою діяльність 141 священник з тих, що були висвячені до війни.²⁴⁶

Крім Полтави, відкриття церков відбувалось і в інших містах та селах області. Яскравим свідченням цього є публікації в газеті «Голос Потавщини», яка виходила в той час. Наприклад, в 11 числі за 14 грудня 1941 р. повідомлялось про відкриття храмів у с.с. Диканька та Нижні Млини²⁴⁷, а за 7 грудня в с. Руновщина²⁴⁸ і т.д.

Наприкінці 1941 р. в області завершилось створення єпархіального управління УАПЦ. Очолив його відомий діяч автокефального руху 20-х років протоієрей О. Потульницький. У 1929 р. він був головою Кам'янець-Подільської окружної церковної ради.²⁴⁹

Поряд з автокефальною на Полтавщині виникла також і єпархія Автономної церкви. Формування її єпархіального управління завершилось майже одночасно з автокефальним. Спочатку його очолював протоієрей Беневський, а пізніше архієпископ Веніамін /Новицький/. Автономісти в Полтаві були в меншості. Їм належали всього три церкви - Маркаріївська Всіх Святих та відібрана при допомозі гітлерівців в УАПЦ-Спаська.²⁵⁰

Переважає більшість автономних приходів Полтавщини розміщались, як правило, в містах та промислових центрах. Найбільшого успіху досягла Автономна церква в м. Кременчуці і прилеглих до нього селах. Згідно повідомлення німецьких спецслужб, лише невелика частина цієї території прагнула до заснування «... української національної церкви з українською мовою...»²⁵¹ це підтверджується і приналежністю до автономної церкви більшістю храмів міста. Лише Хрестовоздвиженська церква в Крюкові належала до УАПЦ.²⁵² До автономістів відійшов і відновлений в грудні 1942 р.Успенський Собор. На його урочисте відкриття прибув єпископ Веніамін.²⁵³

Отже, православ'я на Полтавщині переживало в роки окупації до-

силь бурхливий процес відродження. Його головною особливістю, на нашу думку, було те, що організація церковного життя йшла знизу, від приходського духовенства та віруючих. Як Автономна, так і Автокефальна церкви досягли значного розвитку, але очевидну перевагу мала УАПЦ. Вона користувалась великим впливом серед населення області. Завдяки цьому їй очевидно і вдалося створити аж дві єпархії. Про це свідчать і кількість парафій, що належали до УАПЦ. За приблизними підрахунками їх було понад 250. Причому 176 належали до Полтавської єпархії²⁵⁴, а решта до Лубенської. Ці цифри повністю заперечують твердження Гейера, що на Полтавщині 80% відкритих церков належали автономній церкві²⁵⁵. Автономна не лише не користувалась перевагою, а й швидко поступалася автокефальній у впливі на віруючих.

Усього ж за роки окупації на Полтавщині було відкрито 342 православні церкви та 2 монастирі. Причому, як ми вже зазначали, найбільша кількість була відкрита у 1942 р. Безумовно, що це були грандіозні руйнування, якщо врахувати, що до війни тут залишалась діючою лише одна православна церква.²⁵⁶

Якщо на Полтавщині автономна церква мала досить міцні позиції, то на Слобожанщині практично неподільно панувала Українська автокефальна православна церква. Її організація розпочалася з створення при Харківській міській управі релігійного відділу, завідувати яким призначили Г. Лебединського. Не маючи досвіду у вирішенні церковних проблем, він залучив до співпраці колишнього голову ВПЦР В. Потієнка. Завдяки діяльності останнього, в листопаді 1941 р. розпочалась реєстрація духовенства, облік та обстеження церков.²⁵⁷

Поряд з цим за справу відродження УАПЦ взявся і активний учасник українського православного руху, колишній голова Соборно-єпископської орієнтації, митрополит Феофіл /Булдовський/. У другій половині листопада 1941 р. митрополит Феофіл зустрівся з представниками німецького командування генералом Блюмом та професором богослов'я Вагнером. Під час зустрічі він ознайомив німців з релігійною ситуацією в Україні і заявив, що в проведенні церковної політики буде дотримуватись таких принципів:

1. Лояльне ставлення до німецької влади та її заходів.
2. Визнання єдиної УАПЦ.
3. Призначення священників на приходи лише при визнанні нами автокефальної церкви і його юрисдикції.
4. Відправа богослужіння українською чи церковнослов'янськими мовами бажанням більшості віруючих у приході.
5. Відродження всіх правил, звичаїв і традицій церкви, що існували в дореволюційний час»²⁵⁸

Незабаром міська влада запропонувала митрополитові сформувати єпархіальне управління, яке б очолило церковне життя Харківщини. Він погодився на цю пропозицію і до кінця 1941 р. завершив його організацію. Крім самого митрополита до складу увійшли О.Кривомаз, К.Певний, В.Потієнко та Н.Васьківський.²⁵⁹

У компетенцію Управління входило вирішення таких проблем, як контроль та керівництво політичною лінією, їх канонічною чистотою окремих общин, керівництво боротьбою з конкуруючими церковними

течіями, нагляд за церковним господарством єпархії та представництво церковних інтересів перед німецьким командуванням.²⁶⁰

Свої функції єпархіальне представництво почало виконувати з 1 січня 1942 р.²⁶¹ При цьому йому вдалося сконцентрувати у своїх руках всю повноту духовної влади, так як на домагання митрополита Феофіла міська управа скасувала релігійний відділ.²⁶²

Проблема відродження УАПЦ турбувала і громадські організації м. Харкова. Так при «Громадському комітеті», який очолював В. Доленко, була створена церковна комісія. Уже 20 листопада 1941 р. вона ухвалила основний напрямок розвитку церковної політики в Україні. В її резолюції говорилось про те, що в Україні має існувати єдина загальнонаціональна автокефальна церква.²⁶³

Церковно-богословську комісію створило товариство «Просвіта». Очолював її священник М. Васьківський. Завдання цієї комісії полягало в координації роботи товариства та єпархального управління і організації проведення різних громадських заходів релігійного характеру. Ця комісія теж підтримувала ідею створення УАПЦ, як загальнонаціональної церкви.²⁶⁴

Такий, порівняно активніший ніж в інших регіонах розмах автокефального руху, незабаром приніс досить значний успіх УАПЦ. На кінець березня 1942 р. в області вже діяло близько 200 церков.²⁶⁵ Лише в м. Харкові їх відкрилось 18. Але влада митрополита Феофіла та очолюваного ним єпархіального управління не обмежувалась лише Харківщиною. Під його юрисдикцією перебувало понад 400 приходських церков, частина з яких знаходилась у Сумській, Полтавській, Ворошиловградській, Сталінській, Курській та Воронежській областях.²⁶⁶

Цілком очевидно, що такий, порівняно великий, успіх УАПЦ на Слобожанщині пояснюється тим, що її відродження вже з перших днів очолив православний ієрарх. Крім того, ця територія знаходилась за межами рейхскомісаріату України, а значить, і не потрапила повною мірою під запроваджену там релігійну політику. Це дало можливість громадським організаціям взяти активну участь у відродженні автокефальної церкви, що зіграло не останню роль у її становленні.

Прихильники Автономного напрямку довгий час не проявляли на Харківщині взагалі ніякої активності. Це, безумовно, не означало, що серед духовенства м. Харкова і області зовсім не було схильних до єднання з Московською патріархією. Не маючи достовірної інформації про розвиток релігійної ситуації в Україні, вони, очевидно, думали, що німці підтримують лише УАПЦ. І тому вважали за краще визнавати владу митрополита Феофіла. Автономісти заявили про себе лише у липні 1942 р.

Причиною їхньої активізації, на думку керівника поліції безпеки і служби охорони при СС м.Харкова, стала публікація 3 липня 1942 р. в газеті «Нова Україна» заяви шефа політичного відділу при рейхскомісаріаті Україна в м.Рівному Пельцо. У ній говорилось про те, що німецька влада однаково прихильно ставиться до обох православних церков.²⁶⁷ Про це свідчили і самі автономісти. У своїй заяві, підписаній членами єпархіального управління, очолюваного протоієреєм С.Стилецьким, вони, посилаючись на зазначену публікацію, прохали зареєструвати організовану в місті єпархіальну раду Автономної церкви.²⁶⁸ Міська влада,

очевидно, прийняла до відома цю заяву, бо незабаром у складі Автономної церкви себе проголосили парафії при Благовіщенському Соборі, Озернянській, Петропавлівській та Преображенській церквах.²⁶⁹

Проте, Автономна церква так і не змогла досягти великого успіху на Слобожанщині. Її нечисленні парафії знаходились лише в м.Харкові. На перший погляд може видатись дивним, що в суміжних з Росією областях, де значну частину населення становлять етнічні росіяни, автономісти мали надзвичайно малий вплив. На нашу думку, цей факт можна пояснити двома обставинами: по-перше за весь період окупації з невідомих причин не було висвячено жодного автономного єпископа для прифронтових областей. Принаймні жодне з опрацьованих нами джерел не подає ніяких свідчень про це.

По-друге, велику роль тут зіграла позиція митрополита Феофіла. Він розробив цілу систему заходів проти переходу православних парафій до Автономної церкви. Феофіл розіслав бургомістрам та старостам районів циркулярні листи. У них заборонялось допускати до церковної діяльності священників, що не підлягали його юрисдикції та реєструвати тих, котрі не мали документів з його підписом. Митрополит встановив також досить складний порядок переходу парафій до автономної церкви. Згідно цього порядку рішення про перехід мало ухвалюватись більшістю прихожан парафії в присутності представника Феофіла та члена районної адміністрації. Після цього ухвалено постанову повинен був затвердити спочатку районний бургомістр, а потім митрополит Феофіл.²⁷⁰ Якщо врахувати, що переважну більшість місцевих органів влади очолювали особи які симпатизували УАПЦ, обійти ці перепони було практично неможливо.

Таким чином на Слобожанщині УАПЦ знаходилась у набагато кращому становищі ніж в інших областях України. Автономна церква не станивила тут їй такої конкуренції, а тому автокефальна займала панівне положення.

На Дніпропетровщині становлення обох православних церков відбувалось з однаковим успіхом. Відразу після приходу гітлерівців прихильники автокефалії створили тут окружну церковну раду. Очолив її І.Ритов. Крім нього до складу Ради увійшли: М.Супрун, Т.Бабій, Т.Камінський та І.Холодченко.²⁷¹

Дещо пізніше було організовано і єпархіальне управління. Його членами були Супрун, Дейнеко, Зоря та ін.²⁷² На початок 1942 р. воно зуміло організувати понад тридцять парафій. У Дніпропетровську єпархіальне управління відкрило Преображенський та Благовіщенський собори і ряд інших церков. До УАПЦ відносився і Свято-Троїцький собор у Новомосковську, збудований у XVIII ст. на кошти останнього кошового Запорізької Січі П.Калнишевського.

Головною перешкодою на шляху розвитку автокефальної церкви була відсутність єпископа. Щоб якимось зарадити цьому, представники церковних громад м.м. Дніпропетровська, Нікополя, Кривого Рогу та Кам'янського звернулися до єпископа Полікарпа призначити правлячого єпископа.²⁷³

У травні 1942 р. на Січеславську /Дніпропетровську/ кафедру було висвячено єпископа Генадія /Шиприкевича/.²⁷⁴ У тому ж місяці він

прибув до Дніпропетровська і був затверджений на цій посаді генерал-комісаром. Генадій розгорнув досить активну діяльність по створенню парафій УАПЦ по всій території області. З цією метою він направив у райони священників, що мали організувати там автокефальні громади.²⁷⁵ Зусилля єпископа принесли свої результати: на кінець окупації в області нараховувалось уже 112 автокефальних церков.²⁷⁶ Це становило половину православних парафій, що діяли на Дніпропетровщині під час окупації.

Головою Автономної церкви в Дніпропетровську єпархію в вересні 1942 р. митрополит Олексій призначив єпископа Дмитрія /Магана/²⁷⁷ Він був затверджений на своїй посаді генерал-комісаром Дніпропетровської округи. Автономна церква мала у цьому регіоні приблизно таку ж кількість храмів, що й автокефальна. Про це свідчить той факт, що у 1945 році в області на облік було взято 228 православних храмів²⁷⁸, 112 з них, як ми зазначали, належало до УАПЦ.

Крім вищезазначених на території області продовжували діяти ще й осередки так званої «живої церкви», проте вони не проявляли великої активності. Основною причиною цього була, очевидно, боязнь репресій з боку гітлерівців, які на початку окупації розстріляли 2-х єпископів та 8 священників цієї церкви.²⁷⁹ Таке ставлення до неї німців можна пояснити, на нашу думку, тим, що ця церква у свій час активно підтримувалась радянською владою.²⁸⁰ Схожої точки зору дотримується і Д. Поспеловській, який відмітив у своєму дослідженні, що нацисти вважали обновленців радянськими агентами.²⁸¹

Схожим було становище православ'я і в інших областях Південної України. Православне відродження тут розпочалося відразу ж після приходу німців. Так, у Херсоні на початку окупації відновили свою діяльність 7 церков²⁸², а Миколаєві - 4. Приблизно однаковим було конфесійне співвідношення - в промислових центрах переважала Автономна церква, а на селі - УАПЦ. Наприклад, у Миколаєві з чотирьох православних храмів три були автономними.²⁸³

На території Миколаївського генерал-комісаріату, до якого входили Миколаївська, Кіровоградська та Херсонська області, автокефальну церкву очолив з літа 1942 р. єпископ Єлисаветградський Михаїл /Хороший/²⁸⁴ Вікарним єпископом у нього був Черкаський єпископ Володимир /Малець/.

Призначення єпископа значною мірою активізувало релігійне життя не лише в Миколаївському генерал-комісаріаті, а й в прилеглих до нього регіонах. Єпископ Михаїл взяв під свою опіку деякі райони Дніпропетровської області, а також Смілянщину, Криворіжжя та інші території.²⁸⁵ Йому ж, очевидно, підпорядковувались і 36 приходів УАПЦ на Одещині.²⁸⁶ Всього у підпорядкуванні єпископів Михаїла та Володимира знаходилось понад 100 парафій.²⁸⁷

Автономна церква теж мала у тому регіоні двох архієреїв. Це були Архієпископ Миколаївський Антоній /Марценко/ та єпископ Херсонський Серафим /Кушнерук/²⁸⁸ Якщо врахувати, що на території Миколаївського генерал-комісаріату діяло до 300²⁸⁹ парафій, то стає очевидним: автономісти мали деяку перевагу.

В інших, не названих нами областях УРСР, що потрапили під ні-

мецьку окупацію, процес відродження розвивався приблизно так само. Безумовно, що кожна область мала притаманні лише їй особливості. Типічно відрізнялась від інших лише Західна Волинь. Її не торкнулась антирелігійна компанія, тому там до самого початку війни збереглися і продовжували діяти всі православні храми. Залишилась неушкодженою структура церкви. За свідченням уповноваженого в справах РПЦ Діденка майже всі з 557 священнослужителів Волинської області в роки окупації перебували під юрисдикцією митрополита Полікарпа.²⁹⁰

Таким чином, з вищесказаного видно, що відродження православ'я у роки окупації відбувалось на всій території України. Характерною особливістю цього процесу було те, що створення осередків на місцях майже повсюди випереджало оформлення управлінських структур. Практично скрізь виникли парафії двох православних конфесій - автокефальної та автономної. Це, на нашу думку, свідчить про існування православного духовенства і віруючих двох точок зору щодо напрямків церковного будівництва.

Досить швидкі темпи православного відродження у той час зайвий раз підтвердили, що незважаючи на розгорнуту в 30-ті роки війсьничими атеїстами боротьбу з релігією, значна частина населення залишалась віруючою. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує соціальна база православного руху.

Основну роль у цьому процесі, безумовно, відіграли колишні православні священники, що з початком війни вернулись до релігійної діяльності. Головним джерелом поповнення складу духовенства в роки окупації стала інтелігенція.²⁹¹ Про більшу її прихильність до УАПЦ свідчив єпископ Ніканор. У листі до архієпископа полікарпа 21 квітня 1942 р. він писав: «Андрієвський Собор постійно буває переповнений добірним матеріалом - українською інтелігенцією, що затоскувала за архієрейською службою.»²⁹² Далі єпископ Полікарп наводить цілий список кандидатів на священників та єпископів. Усі вони були представниками наукових або педагогічних кіл України.

У віковому відношенні спостерігається певне постаріння складу православного духовенства в порівнянні з попередніми роками. Наприклад, у повідомленні польової німецької комендатури, розташованої в м. Кременчуці, говорилося, що всі священники міста старші за 50 років.²⁹³ Цей факт підтверджується і даними, зібраними радянськими державними органами у 1945 р. На нашу думку, істотних змін у порівнянні з 1943 р. не відбулось, адже всі священники відновили свою діяльність або були висвячені у період окупації. За цими даними у Вінницькій області лише 55 з 438 священників були молодші 50 років, у Київській - 161 з 600, а Полтавській - 120 з 358, в Харківській - 24 з 207, і т.д.²⁹⁴ Виключення становила лише Волинська область, де аж 214 священників ще не мали 50 років.²⁹⁵ Але ж не слід забувати, що до 1939 р. її територія не входила до складу УРСР.

Головною причиною відносного старіння духовенства, безумовно, було те, що протягом майже двадцяти попередніх років молодь виховувалася в атеїстичному дусі, авторитет церкви всіляко підривався, а духовні навчальні заклади не працювали.

Неодинаковою популярністю користувались православні конфе-

сії різних регіонах України. УАПЦ мала більший авторитет в сільській місцевості, а автономна церква - у промислових центрах та місцевостях зі змішаним складом населення. Прикладом цього можуть слугувати факти переваги її парафій в Кременчуці, Миколаєві та на Чернігівщині.

Про велику популярність УАПЦ серед селянських мас свідчив Д.Бурко. Він, зокрема, вказував, що саме селяни у багатьох випадках ставали ініціаторами організації церковного життя на місцях.²⁹⁶ Про велику прихильність селян до автокефальної церкви писав і єпископ Лубенський Сильвестр.²⁹⁷ Представники німецької адміністрації у свою чергу теж відмічали значно більший вплив УАПЦ на селі.²⁹⁸

На нашу думку, цей факт можна пояснити такими трьома обставинами:

1. У багатьох регіонах у 20-ті, 30-ті рр. користувалась великою популярністю УАПЦ, заснована в 1921 р. Її прихожани з прихильністю поставились до відродженні автокефальної церкви.

2. Не потрібно відкидати і того факту, що для частини віруючих важливу роль відігравав мовний фактор. Для них УАПЦ з живою українською мовою богослужіння була ближча ніж Автономна - з церковно-слов'янською.

3. Для іншої категорії віруючих конфесійна приналежність церков не відіграла великого значення. У цьому випадку головним було те, що церква православна. Успіх УАПЦ серед них пояснюється виключно здібністю її організаторів. Яскравий приклад - діяльність митрополита Феофіла.

Щодо вікового складу прихожан, то слід зауважити, що він мало чим відрізнявся від складу духовенства. У донесенні радянських розвідувальних органів восени 1942 р. повідомлялось про те, що церкви на окупованій території відвідували в основному літні люди.²⁹⁹ Це ж саме констатували і гітлерівці. Вони відмічали, що молодь майже зовсім втратила інтерес до релігії.³⁰⁰ У повідомленні крайового проводу ОУН на східно-українських землях писалось: «Молитись ходять тільки старші люди, молодь заглядає в церкву з цікавості.»³⁰¹ Як бачимо, всі наведені нами джерела одноставно вказують на те, що парафіянами православних церков були переважно люди старшого покоління.

Проте, І.Власовський вказує на велику прихильність молодого покоління до релігії.³⁰² Однак він, на нашу думку, видавав бажане за дійсне. До того ж необхідно врахувати і той факт, що, розпочавши депортацію Українського населення до Німеччини, гітлерівці досить часто влаштовували облави у місцях масового збирання людей. Через це молодь очевидно боялась відвідувати богослужіння.

Отже, як бачимо, відродження правослв'я у 1941-1944 роках набуло досить великого розмаху. Значною мірою цьому сприяло те, що, не зважаючи на двадцятилітню боротьбу з церквою, частина населення залишалась віруючою. Щоправда, основу соціальної бази, на яку спирались обидві церкви, становили люди старшого покоління.

§ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ВНУТРІШНЬОЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Складні суспільно-політичні умови 1941-1944 рр. поставили перед православними церквами цілий ряд внутрішніх проблем. Викликані вони, на нашу думку, були двома важливими історичними обставинами. По-перше, слід зауважити, що більшість проблем, з якими зіткнулось православ'я, були зумовлені не стільки воєнним часом, скільки богоборчою політикою радянської влади у предвоєнне десятиріччя. Вона привела до різкого зменшення кількості духовенства, руйнації адміністративних церковних структур, занедбання або й повного знищення храмів.

Другою важливою обставиною, яка значно утруднювала відбудову православ'я була політика гітлерівських окупантів у галузі релігії. Як ми зазначає В. Пащенко, у жовтні-грудні 1937 р. лише на Полтавщині органи НКВС заарештували 285 служителів культу.³⁰³ Частина з них засудили до смертної кари, а іншу - до тривалих строків ув'язнення. Наступною причиною, що вплинула на значне скорочення кількості духовенства, було припинення в УРСР діяльності всіх духовних навчальних закладів. Крім цього потрібно додати ще й природню смертність священників, що досягли похилого віку.

Найскладнішою з усіх проблем була, очевидно, нестача духовенства. Відомо, сталинський терор 30-х рр. не обминув і священнослужителів. Як зазначає В. Пащенко, у жовтні-грудні 1937 р. лише на Полтавщині органи НКВС заарештували 285 служителів культу.³⁰³ Частина з них засудили до смертної кари, а іншу - до тривалих строків ув'язнення. Наступною причиною, що вплинула на значне скорочення кількості духовенства, було припинення в УРСР діяльності всіх духовних навчальних закладів. Крім цього потрібно додати ще й природню смертність священників, що досягли похилого віку.

Таким чином, у силу вищезазначених причин кількість православних священників на початок окупації відчутно зменшилась. Через це, коли з приходом німців розгорнувся процес православного відродження, виявилось, що бажання віруючих відкрити церкву часто випереджували можливості єпархіальних управлінь по забезпеченню храмів священниками. Яскравим свідченням цього є публікація в газеті «Волинь» за липень 1942 р. де говориться: «...в Полтавщині останнім часом було вже понад 60 церков. Всі церкви відремонтовані і священники відправляють в них богослужіння українською мовою. До Полтавської Єпархіальної Ради українських православних церков безконечною хвилею поступають запити, щоб надіслати священників.»³⁰⁴ Про нестачу духовенства, як одну з значних перешкод на шляху відродження православ'я, писала більшість дослідників цієї проблеми.

Незважаючи на досить складні умови діяльності, єпархіальні управління намагались всіма можливими засобами вирішити це питання. Необхідно зазначити, що більшість даних, які є в нашому розпорядженні стосуються автокефальної церкви. Джерела дають досить скупу інформацію про аналогічні процеси в Автономній церкві. Проте, виходячи з тих свідчень, які ми маємо, дозволимо собі припустити, що вона переживала такі ж проблеми.

Поповнення обох церков кадрами духовенства відбувалось з кількох джерел. Першим з них була спроба організувати підготовку священників по єпархіях. У 1942 р. церкви почали відкривати богословські

курси. З дозволу окупаційної адміністрації Автокефальна церква відкрила їх у Луцьку³⁰⁵, Дніпропетровську³⁰⁶, Миколаєві, Кам'янці Подільському³⁰⁷, Полтаві³⁰⁸ та Харкові.³⁰⁹ Автономна, очевидно, теж пішла таким же шляхом. Маємо свідчення про відкриття нею богословських курсів у Полтаві. Щоправда, свою роботу вони розпочали лише в серпні 1943 р.³¹⁰, за півтора місяці до відступу німецьких загарбників. Здійснити хоча б один випуск вони, очевидно, не змогли.

На ці курси приймалися, як правило, особи не молодші 25 років, які мали не нижчу ніж середню освіту. Крім суто теологічних дисциплін слухачам викладались ще й філософія, психологія, педагогіка та українознавство. Термін навчання становив від 4-х до 6-ти місяців в залежності від регіону.

Проте курси не могли повністю задовольнити потребу в духовенстві, тому що на них навчалась незначна кількість осіб. У Полтаві, наприклад, всього близько тридцяти.³¹¹ До того ж німці дозволили здійснити лише один випуск і восени 1942 р. заборонили проводити новий набір.³¹² Що до повноцінних навчальних закладів, то лише автономна церква, за твердженням Д. Поспеловського, відкрила у 1943 р. Крем'янецьку духовну семінарію.³¹³ В цілому ж у цій справі жодна з церков успіху не досягла. Головною перешкодою тут, безумовно, була політика окупантів. Хоча необхідно зазначити, що плани по відкриттю освітніх закладів розвивали обидві церкви. Автокефальна планувала відкрити семінарію і духовну академію в Києві та богословський факультет при Харківському університеті.³¹⁴ Автономна збиралась організувати духовну семінарію у Кременчуці.³¹⁵

Другим, не менш важливим джерелом, була висвята на священників більш-менш підготовлених осіб. Це, як правило, були колишні семінаристи, дяки, випускники церковно-вчительських шкіл та інші віруючі більш-менш знайомі з церковним уставом. У Харкові з цією метою створили навіть спеціальну комісію, що приймала екстерном іспити у всіх бажаючих отримати духовний сан.³¹⁶

Практикувалась також висвята кандидатів цілими групами. Такі висвяти здійснювали митрополит Феофіл у Харкові і Полтаві³¹⁷, архієпископ Ніканор у Києві³¹⁸, єпископ Мстислав³¹⁹ та ін. Це не відповідало існуючій тоді практиці висвяти священослужителів, але ієрархія УАПЦ посилялась на те, що подібні методи використовувались в Україні у старі часи.

Безумовно, що повністю вирішити цю проблему церквам так і не вдалось. Проте, завдяки проведеним заходам ситуація значно покращилась. На нашу думку, необхідно відмітити і той факт, що якісний склад духовенства значно погіршився. Висвята мало не всіх бажаючих та відсутність навчальних закладів привели до того, що освітній рівень духовенства помітно знизився. Це підтверджується конкретними фактами, зібраними радянськими органами у 1945 р. Вони, зокрема, свідчать, що зовсім невелика частина з усіх православних священників мала богословську освіту. Лише одиниці закінчили богословську академію. Переважна ж більшість священників не мала навіть середньої освіти, а лише початкову. Так, наприклад, з 600 священників Київської області середню освіту мали 196 чоловік, а вищу 25. У Дніпропетровській області з 222

свинчеників середню освіту мали 55, а вищу - 16, у Полтавській з 358 середню освіту мали 122, а вищу - 6.³²⁰ Таке ж саме положення було і в інших областях. Цілком зрозуміло, що у тих політичних умовах годі було сподіватися на більш якісний склад.

Ще однією досить важливою перешкодою, на яку наштовхнулось православ'я стала нестача церковних приміщень. Велика кількість храмів була просто знищена у 30-ті роки. В.Пашенко вказує, що під час «виринального штурму» в Україні було ліквідовано приблизно 75-80% наявних церков.³²¹ Переважна більшість цілих храмів знаходилась або в заведбаному стані, або використовувалась не за призначенням. Досить часто їх перетворювали на склади, клуби, атеїстичні музеї тощо. За свідченням Р. Конквеста, дві церкви в Полтаві більшовики перетворили на ігросховища, а одну - на майстерню для ремонту устаткування.³²² У м. Кірк'янці на Поділлі з усіх церков уцілів лише один собор, в якому було влаштовано вугільний склад.³²³

А ось який вигляд мав собор Покровського монастиря м. Харкова у 1941 р. У звіті архітектурної комісії міської управи, що провела його обстеження, читаємо:

«1. На всіх банях собору та на дзвінниці дахи зруйновані. На склепіннях росте бур'ян, а на дзвінниці виросло дерево.

2. Цегла в багатьох місцях вивітрилась, а місцями зовсім повипала, особливо на поясах, карнизах тощо.

3. Штукатурка в багатьох місцях теж облупилась.

4. Залізний каркас/крокви/ місцями побиті іржею.

5. Віконні рами пошкоджені. Шкло вибите.

6. В середині Собору іконостаси зруйновано.

7. Живописні та різні роботи знищено»³²⁴

Великих пошкоджень зазнало внутрішнє убранство церков. Майже у всіх храмах було знищено іконостаси. У тому випадку коли вони становили культурну цінність, їх нерідко забирали до спецховищ для реалізації на зовнішньому ринку.³²⁵ Ті ж ікони, що не мали цінності за вказівками державних органів просто знищувалися.³²⁶ У багатьох випадках загинули стінні розписи храмів. Нерідко їх зафарбовували, або покривали вапном.

Постраждало і церковне начиння. Значну його кількість було вилучено державою під час голоду 1921-1923 рр., начебто для допомоги голодуючим. Велика частина речей мала культурну і історичну цінність.³²⁷

Основна ж маса церковних речей загинула під час компанії по закриттю храмів. Їх передавали театрам, клубам, музеям та іншим культурно-освітнім установам. Було дозволено навіть їх продаж у розшитому або розібраному вигляді для виготовлення «...усякого роду виробів, як ось: шапок, пантофель тощо...»³²⁸ Нестача церковного начиння зумовлювалась ще й тим, що у передвоєнні роки вони зовсім не виготовлялись.

Таким чином, православні церкви зіткнулись у цьому плані з досить серйозними перешкодами. Значна кількість храмів була знищена, а уцілілі більшості випадків стали непридатними для відправи богослужінь. Дуже постраждало внутрішнє убранство, катастрофічно не виста-

чало одягу для священників, ікон, церковних книг, чаш тощо.

Оривавши дозвіл німецьких властей на відкриття церков, релігійні громади відразу ж повернули собі переважну більшість колишніх храмів. У тих місцевостях, де церкви були повністю зруйновані, віруючі пристосували для відправи богослужінь громадські та колгоспні споруди. Так, в селі Машівка Полтавської області під церкву було зайнято районний клуб.³²⁹ Цей випадок не був виключенням. У Луганській області, після визволення її території від гітлерівських окупантів державні органи конфіскували у релігійних організацій 15 громадських споруд, що використовувались як храми.³³⁰

Необхідно зазначити, що найбільше культових будівель уціліло в містах і районних центрах. Там вони переобладнювались для використання в господарських та культурних цілях. На селі ж церкви у більшості випадків розбирали.³³¹ Через це у сільській місцевості проблема приміщень стояла значно гостріше.

У зв'язку з такою ситуацією досить часто траплялись випадки, коли під храми переобладнювались навіть зовсім не придатні до цього споруди. Наприклад, у спецдонесенні радянської розвідки повідомлялось, що «...в райцентрі с.Вільшани Харківської області богослужіння відбувалось в колишній конюшні, обладнаній для цієї мети. У ряді сіл, церков не було, або ж вони на сьогодні зруйновані, старости виділяють для молитовних будинків спеціальні будівлі, на дахах яких встановлюються хрести.»³³²

Інколи траплялись випадки, коли члени релігійних громад, а то й самі священники віддавали для влаштування храмів свої власні помешкання. Так, настоятель напівзруйнованої Олександро-Невської церкви м. Харкова священник Г. Железнов віддав під храм частину свого будинку.³³³ Всього ж на четвертий квартал 1945 р. православна церква арендувала у приватних осіб 682 приміщення.³³⁴

Характерною ознакою релігійного життя того періоду є ентузіазм, що його виявили віруючі у відбудові зруйнованих храмів. Це зайвий раз підтверджує той факт, що населення України не перестало вірити в Бога. У задоволенні своїх релігійних потреб воно вбачало можливість знайти певну розраду і полегшити ті страждання, які випали на його долю у результаті війни та окупації.

Для відбудови храмів віруючі не рідко жертвували свої останні кошти або приймали особисту участь. Так, зусиллями місцевого населення були відбудовані церкви в Кам'янці та Переяславі³³⁵. Велику кількість храмів було відбудовано на Харківщині³³⁶ та Дніпропетровщині³³⁷. Особливо широкого розмаху цей процес набув на Полтавщині. За свідченням окупантів, відбудова церков населенням на її території набула масового характеру³³⁸. Так, силами віруючих були відбудовані храми в селах Хомутець та Зубівка Миргородського району³³⁹, Успенська соборна церква в м. Миргороді, церква Всіх Святих у Котельві³⁴⁰ та багато інших.

Епархіальні управління теж намагались не залишатись сторонніми спостерігачами. Вони в свою чергу робили спроби надати посильну допомогу віруючим. З цією метою в окремих регіонах створювались спеціальні організації. Наприклад, у Києві для відбудови зруйнованих

церков було засновано братство Андрія Первозванного³⁴¹. Подібні ж функції виконувала і створена при Харківській міській управі архітектурно-будівничої комісія³⁴².

Отже, як бачимо, адміністрація православних церков і самі віруючі доклали чимало зусиль для вирішення проблеми забезпечення релігійних громад молитовними будинками. Проте, повністю вирішити це питання так і не вдалось. Брак культових споруд відчувався і після війни.

Наповнення храмів церковною начинням відбувалось у той час з грюх основних джерел. Перш за все, значну їх кількість зуміли прихопити віруючі під час закриття церков у 30-ті роки. Це були, як правило, ікони, церковний одяг, посуд, богослужбні книги тощо. З відновленням богослужінь ці речі були повернуті до храмів.³⁴³ Але, на жаль, вони не могли задовольнити і половини загальних потреб.

Більш важливим і значно багатшим джерелом були музеї атеїзму та атеїстичні відділи краєзнавчих музеїв. Як ми уже зазначали, до їх запасників потрапила чимала кількість церковного начиння. Характерно, що нерідко співробітники музеїв охоче допомагали відшукувати в музейних фондах культові речі. Прикладом цього може служити передача директором Полтавського краєзнавчого музею К.Мощенком великої кількості церковного обладнання єпархіальному управлінню УАПЦ.³⁴⁴

Подібне сталося і в Харкові. Представники Харківської міської управи при допомозі директора картинної галереї В.Кутепова та завідувачого фондами Е.Берченка провели обстеження запасників цієї установи на предмет виявлення церковних речей, які не становили художньої цінності. У результаті було виявлено двадцять найменувань різноманітних предметів культу.³⁴⁵ Через деякий час розпорядженням обербургомістра їх передали єпархіальному управлінню.

Але цього виявилось замало, тому подекуди єпархіальні управління практикували залучення і інших джерел. Важливу роль у цьому відношенні зіграли художні майстерні, що були створені в деяких містах України. Одна з них почала діяти восени 1943 р. у м. Кам'янці-Подільському.³⁴⁶ На задоволення потреб церкви працювали і дві майстерні у Харкові. Вони виготовляли образи, хрести, панікадила, кадила, свічники, лампади тощо.³⁴⁷

Таким чином, єпархіальні управління православних церков разом з віруючим населенням доклали чимало зусиль для вирішення проблем, пов'язаних з нестачею молитовних будинків, церковної начиння тощо. Незважаючи на складні умови війни, вони зуміли досягти значних успіхів. Але вирішити ці проблеми остаточно їм, на жаль, не вдалось.

Досить сильною прешкодою у забезпеченні нормального функціонування храмів була нестача богослужбової літератури. Особливо від цього потерпіла автокефальна церква. Справа в тому, що до 1917 р. богослужбової літератури українською мовою взагалі не було. УАПЦ, що виникла на початку 20-х років, існувала порівняно недовго. До того ж в умовах сильного тиску з боку держави вона не змогла розгорнути широкої видавничої діяльності.

Брак церковних книг завдавала великої шкоди УАПЦ. Досить часто це ставало причиною відмови священників користуватись у богослу-

жінні українською мовою. Через це вже в перші місяці окупації цьому питанню почала приділятися велика увага. Так, богословська секція в Луцьку під керівництвом архієпископа Полікарпа з осені 1941 р. розпочала підготовку до видання молитовника та інших богослужбових книг.³⁴⁸ На жаль, їй вдалося видати лише «Псалтир» та Св.Письмо. Проте і ці книги через брак паперу вийшли дуже обмеженим накладом.

Подібні спроби здійснювались і в інших містах. Наприклад, газета «Нова Україна» повідомляла в травні 1942 р., що у Дніпропетровську здійснюється видання богослужбової літератури.³⁴⁹ На жаль, жодне з джерел не вказує, які ж конкретно книги було видано.

У Києві Вищому Церковному Управлінню вдалось здійснити видання «Літургії Св.Іоанна Златоустого», «Євангеліє» та «Молитовника».³⁵⁰ Досить значних успіхів у видавничій діяльності досягло, на нашу думку, Полтавське єпархіальне управління. Йому вдалося видати «Євангеліє» та «Молитовник», загальним накладом 50 тисяч примірників. Велику допомогу в цій справі надав єпископ Мстислав, який зумів при допомозі Полтавської організації Українського Червоного Хреста роздобути дефіцитний на той час папір.³⁵¹

Однак розгорнути більш широку діяльність УАПЦ не змогла. Причиною цього була політика німців. Як зазначає І.Власовський, німецька адміністрація в Україні не дала дозволу на існування жодного з церковних видань. Було заборонено друкувати навіть церковний календар.³⁵² У такий спосіб загарбники, очевидно, хотіли перешкодити подальшому зростанню впливу церкви на населення.

Велике занепокоєння православного духовенства викликав той факт, що серед віруючих було надзвичайно мало молоді. Щоб виправити існуюче положення почали застосовувати різноманітні форми релігійного виховання. Найчастіше це була спроба запровадити вивчення Закону Божого в школах.

Реалізація цієї ідеї розпочалася з перших місяців окупації. Газета «Голос Полтавщини» так пояснювала необхідність запровадження вказаної дисципліни: «Йдучи за прикладом більшості країн Заходу, а також дотримуючись традицій української освіти в минулому, треба внести Закон Божий як обов'язкову дисципліну.»³⁵³

У Харкові, освітній відділ міської управи, навіть розробив програму 40 годинного курсу цього предмету. В пояснювальній записці говорилося що викладання Закону Божого має на меті прищепити дітям побожне ставлення до храмів, поваги до священників, вчителів, батьків, старших, «...а пре до всім любові до Бога, до віри християнської, до нашої рідної Української Православної Церкви.»³⁵⁴

На Полтавщині, Харківщині та деяких інших регіонах України викладання Закону Божого розпочалось уже в 1941/1942 навчальному році. На його вивчення відводилось по дві години на тиждень в усіх чотирьох класах.³⁵⁵ Однак незабаром цю дисципліну виключили з навчальних планів у зв'язку з заборонаю окупаційної адміністрації. Щоправда, пізніше гітлерівці визнали, що це була помилка. Вони, зокрема, відмічали, що недооцінили значення релігії в житті українського народу.³⁵⁶

До інших форм релігійного виховання слід віднести організацію спеціальних курсів для дітей по вивченню Закону Божого. Такі курси

розпочали роботу в травні 1942 р. у Кам'янці-Подільському. На них навчались діти віком від 8 до 14 років. Термін навчання становив чотири місяці.³⁵⁷ Організація цих курсів, очевидно, була не типовим явищем. У нашому розпорядженні не має жодних свідчень про подібні випадки в інших регіонах України.

Там же, на Поділлі, була здійснена спроба організації таємних релігійних товариств. У 1942 р. благочинний Чорноострівського району протоієрей Хмелевський І. Л. організував два таких товариства- «братство» та «сестринство». «Братство» нараховувало близько 80 членів. Це були чоловіки і жінки старші 18 років. «Сестринство» об'єднувало дівчат віком 15-16 років. На зборах вказаних товариств О. Хмелевський викладав історію церкви та Закон Божий, пов'язуючи церковні питання з історією України.³⁵⁸ У деяких місцевостях робилися також спроби забезпечити дітей відповідною релігійною літературою. Єпископ Ніканор, наприклад, підготував до друку підручник Закону Божого, а Полтавське єпархіальне управління змогло навіть видати Букварі та Читанки з елементами Святого Письма.³⁵⁹ Проте, на жаль, це були лише поодинокі випадки.

Як бачимо, церква доклала чимало зусиль для організації релігійного виховання підростаючого покоління. Найбільш ефективним засобом, безумовно, було запровадження вивчення Закону Божого в початкових школах. Але і ця справа через заборону гітлерівців не була доведена до кінця. Створити ж цілісну систему релігійного виховання, на жаль, так і не вдалося.

Таким чином, стає очевидним, що православні церкви приділяли значну увагу вирішенню таких питань як збільшення кількості духовенства, забезпечення релігійних громад молитовними приміщеннями та відновленню внутрішнього убранства храмів. Робились спроби організувати релігійне виховання дітей.

Враховуючи умови, в яких відбувався цей процес, можна стверджувати, що православні церкви досягли у цьому відношенні досить значних успіхів. Однак у силу цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних причин повністю вирішити означені проблеми не вдалося.

Головною об'єктивною причиною деяких невдач у вирішенні внутрішньоцерковних проблем є, на нашу думку, та обставина, що відродження православ'я відбувалось в умовах німецько-фашистської окупації. Церква не могла вплинути на політику гітлерівців у галузі релігії. Вона вимушена була користатись вказівками влади навіть у тих випадках, коли це стосувалось її внутрішніх питань.

Основною ж суб'єктивною причиною було, очевидно, те, що на початок окупації православ'я в Україні перебувало у страшенному занепаді. Тут далася взнаки багаторічна боротьба радянської влади з релігією. Значна частина духовенства була знищена. Більшість храмів зруйновано, або занедбано, а їхнє убранство розграбоване. До цього слід також додати і ту обставину, що церква втратила свою матеріальну власність, а духовні семінарії та академії припинили існування задовго до війни. У силу цього, при відсутності свободи релігійної діяльності церкви були просто не взмозі вирішити проблеми, які постали перед ними.

Незважаючи на певні недоліки в організації церковного життя, ві-

дродження православ'я відіграло велику роль у житті віруючого населення. Уперше за багато років воно отримало можливість порівняно вільно задовольняти свої релігійні потреби. Той факт, що така можливість з'явилась саме під час важких для нашого народу випробувань, теж зіграв не останню роль. Саме у церкві віруючі змогли знайти певну душевну розраду і отримати підтримку. Це певною мірою допомогло їм пережити лихоліття війни.

Про те, що відкриття церков було схвально зустрінуте населенням свідчать різноманітні джерела. Особливо багато повідомлень зустрічається в періодичній пресі того часу. Більшість з них присвячено розповідям про масові богослужіння та хрещення. Складається враження, що населення прагнуло надолужити втрачені можливості. Обряд хрещення проходили як дорослі так і діти. Наприклад, у липні 1942 р. в м. Умані архієпископ Ігор охрестив відразу 133 дитини, віком від 8 до 14 років.³⁶⁰ Про свою участь у хрещенні відразу 300 чоловік, дорослих і дітей, згадував і митрополит Мстислав.³⁶¹ Німецькі спецслужби теж у свою чергу повідомляли, що по всій Східній Україні «...відбуваються масові хрещення по 200-300 чоловік одночасно, які у зв'язку з великою кількістю людей проводяться у річках.»³⁶²

Крім задоволення суто релігійних потреб церква, особливо УАПЦ, намагалась вплинути і на формування світогляду віруючих. Перш за все це проявилось в організації урочистостей з приводу відзначення пам'ятних дат та вшанування видатних українських діячів. Так, наприклад, митрополит Феофіл відправляв панахиди по С.Петлюрі та Є.Коновальцю.³⁶³ Але заходи, присвячені політичним діячам, зустрічаються лише на початку окупації, очевидно, пізніше гітлерівці заборонили їх проведення. Значно більше свідчень про урочистості, присвячені поетам та письменникам. Так, панахида пам'яті Тараса Шевченка відбулася у Миргороді на Полтавщині³⁶⁴, пам'яті Лесі Українки у Києві і т. п.³⁶⁵

Таким чином, не зважаючи на значну кількість невирішених внутрішніх проблем, православна церква намагалась відігравати не останню роль в житті українського народу.

У наш час, коли в Україні відбувається становлення правової демократичної держави, яка гарантує своїм громадянам забезпечення принципу свободи совісті, особливої актуальності набуває вивчення історично-досвіді діяльності православних церков. Проблеми і негаразди сьогодення релігійної ситуації спонукають до критичного осмислення минулого, пошуку в ньому шляхів розв'язання насущних проблем. При висвітленні вказаного періоду вітчизняної історії автор намагався уникати упередженості у трактуванні подій і фактів, дати реальну характеристику відносин українських православних церков з гітлерівськими загарбниками. Якомога об'єктивно показати становлення православ'я в умовах окупації, шляхи вирішення церквами проблем, поставлених перед ними часом.

Політика німецько-фашистських окупантів в галузі православ'я є наочним свідченням нищення тоталітарною системою церковних установ. Еволюція цієї політики, від простого спостереження за розвитком православного руху до встановлення жорстокого контролю за діяльністю церков, вказує на дійсну мету, яку переслідували нацисти, надаючи релігійну свободу, поставити православну церкву на службу гітлерівському режимові.

На початку окупації гітлерівці намагались використати релігійні почуття населення для здобуття політичного впливу. З цієї причини вони дозволили вільну діяльність релігійних організацій, створення церковних рад, єпархіальних управлінь тощо. Для того, щоб виставити себе у ролі захисників церкви, нацисти розгорнули досить активну кампанію в пресі, сприяли організації масових богослужінь, заохочували урочисте проведення церковних свят та відкриття храмів.

Проте, уже в той час окупанти намагались контролювати розвиток релігійного життя. Цей контроль полягав перш за все у прагненні перешкодити будь-яким політичним організаціям впливати на розвиток православ'я. Саме на початку окупації починає прослідковуватись бажання гітлерівців застосувати в релігійній політиці принцип «розподіляй і владарюй». Це проявилось у спробі нацистів перешкодити створенню в Україні єдиної загальнонаціональної церкви. З цією метою вони розпустили Всеукраїнську Православну Церковну Раду та намагались не допустити перетворення Києва на загальноукраїнський релігійний центр. Уже тоді було взято курс на підтримку церковного розколу.

Можна вважати, що загарбники на цьому етапі досягли певних успіхів. Частина священнослужителів, скривджена радянською владою, повірила в те, що нацисти принесли справжню релігійну свободу. Вони щиро вітали прихід німецьких військ і закликали віруючих молитись за їхню перемогу.

Відносно нормальні стосунки між окупаційною владою та православними церквами, що тоді виникли, тривали недовго. У середині 1942 р. загарбники видали документ, який юридично закріплював за ними право втручатись у внутрішньоцерковне життя. Разом з цим, щоб зупинити зростання впливу православ'я, вони заборонили подальші єпископські хіротонії та новий набір слухачів на пастирські курси.

З другої половини 1942 р. окупанти почали втручатись навіть у відправу богослужінь. За їх наказом було заборонено проводити служби Божі в будні дні, навіть у тих випадках, коли це стосувалось великих релігійних свят. Подекуди заборонили ховати покійників у робочий час.

Тоді ж гітлерівці примусили духовенство всіх рівнів звертатись до віруючих з закликами про добровільний виїзд на роботи до Німеччини, боротьбу з партизанами тощо. Щоб запобігти впливу церкви на підростаюче покоління у 1942/1943 навчальному році нацисти заборонили викладання Закону Божого в початкових українських школах. Не дозволялось друкувати релігійну літературу. Священикам заборонили відвідувати табори військовополонених і надавати допомогу в'язням. Щоб не допустити зміцнення матеріального становища церкви, прибутки духовенства були обкладені високим податком.

Окупанти продовжували підтримувати церковний розкол. Нерідко своїм втручанням вони спричиняли загострення міжконфесійних відносин. Загарбники всіма засобами перешкоджали будь-яким спробам об'єднання православних церков. Зокрема, не було визнано підписання «Акту поєднання» та заборонено скликати у Харкові синод об'єднаної церкви.

Грубе втручання гітлерівців у справи церкви та перешкоди, які вони стали чинити розгортанню православного руху, призвели до зміни ставлення до них духовенства і віруючих. Невдоволення окупаційною політикою почали висловлювати не лише рядові священнослужителі, а й представники православного єпископату. Саме у той час відбулись і перші репресії по відношенню до представників церкви. Прикладом цього можна вважати арешт єпископа Григорія та заслання єпископа Мстислава.

У 1943 р. нацисти остаточно підпорядкували своїй владі українські православні церкви. Уже в січні, вони повністю зруйнували їхні адміністративні структури, підпорядкувавши православних єпископів генерал-комісарам. Останні отримали право на повний контроль над діяльністю релігійних організацій. Цивільна влада, таким чином, перебрала на себе значну частину функцій влади духовної. Без відома німецької адміністрації не дозволялось навіть висвячувати священників.

Разом з тим, від єпископів продовжували вимагати все нових і нових закликів до населення, які друкувались в періодичній пресі, виголошувались у церквах та поширювались у формі послань. Написані на догоду владі, вони лише підривали авторитет церкви в очах віруючих.

Саме в останньому нами виділеному періоді надзвичайно загострились міжконфесійні відносини. Суперництво між представниками обох православних течій вийшло за рамки суто релігійних суперечок. До цієї боротьби стали залучатись політичні сили - з одного боку гітлерівці, а з іншого українські націоналісти.

Запідозривши духовенство УАПЦ у зв'язках з національно-визвольним рухом, загарбники провели масові арешти на Волині. Ці підозри не зовсім були безпідставними, оскільки значна частина приходських священників побачивши справжнє обличчя «нового порядку» стала надавати в тій чи іншій формі підтримку представникам руху опору.

Таким чином, при уважному погляді на еволюцію гітлерівської

релігійної політики на окупованих українських землях стає очевидним, що вона змінювалась в залежності від ситуації на фронті та активності руху опору. Так на початку окупації, коли гітлерівці ще плекали далекоглядні плани і були зацікавлені в мирному ставленні українського населення, вони створили досить широкі можливості для діяльності релігійних організацій. Але після того, як стало ясно, що «Бліцкриг» провалився, а запроваджений в Україні «новий порядок» викликав розгортання народної боротьби, окупанти почали обмежувати діяльність православних церков. По мірі ускладнення становища гітлерівців посилювався і тиск на церкву. В останній період окупації вона майже повністю була позбавлена можливості проявляти власну ініціативу.

Дещо відмінною була ситуація в тій частині України, яку окупували румунські війська. На відміну від нацистської Німеччини, Румунія була православною державою. Через це на території Буковини і так званої «Трансністрії» православ'ю надавалась як політична, так і матеріальна підтримка з боку урядових структур. Державні органи сприяли зміцненню авторитету церкви серед населення. З цією метою було заборонено діяльність усіх релігійних сект та відзначення православних свят за старим стилем. Відродженню православ'я мала слугувати здійснювана при підтримці влади широка видавнича діяльність румунської православної церкви. На відміну від німців румуни сприяли також налагодженню системи підготовки священицьких кадрів. Було відкрито духовну семінарію в Одесі та богословський факультет при Чернівецькому університеті.

Проте ця підтримка не була безкорисною. Церква в свою чергу теж мала прислужитись державі в політичних цілях. Перш за все це стосувалось ведення антибільшовицької пропаганди та виховання в населення окупованих територій румунського патріотизму. Православна церква виступала тут ще й могутнім засобом румунізації загарбаних територій, адже богослужіння в більшості храмів велось румунською мовою.

Однак, не зважаючи на те, що німецькі та румунські завойовники використовували православну церкву як політичний інструмент, ми не можемо заперечувати і тих позитивних зрушень, які відбувалися завдяки окупації. Як це не гірко, але необхідно визнати, що саме з приходом загарбників відновила діяльність велика кількість православних храмів. До виконання своїх обов'язків повернулось чимало священнослужителів. Віруюче населення вперше за багато років отримало можливість задовольняти свої релігійні потреби.

Зміна релігійної ситуації в Україні, викликана приходом окупантів, сприяла піднесенню православного руху. Однією з основних його особливостей було те, що відбулось ієрархічне оформлення відразу двох православних церков - Української автокефальної церкви та Автономної православної церкви. Перша з них продовжувала традиції, започатковані УАПЦ 1921 р., а друга проголосила канонічну єдність з Московською патріархією. Такий розвиток подій свідчив про існування серед духовенства та віруючих двох поглядів на проблему розбудови православ'я. Один з них передбачав створення незалежної загальнонаціональної церкви, а інший - збереження канонічної єдності з Російською православ-

ною церквою.

Першою була створена Автономна церква. Відповідне рішення ухвалили православні єпископи, що скликали у серпні 1942 р. в Почаєвській Лаврі собор. Очолив церкву архієпископ Крем'янецький Олексій /Громадський/.

Офіційне відновлення УАПЦ відбулось у лютому 1942 р. на Пінському соборі єпископів. Її головою став архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп /Сікорський/, призначений митрополитом Варшавським Діонісієм /Валединським/ на посаду Адміністратора.

Відносини між церквами з самого початку склались досить напружені. Поступово вони переросли у відкриту ворожнечу. Щоправда частина духовенства, як однієї, так і другої конфесії робили спроби об'єднати їх в єдину загальнонаціональну православну церкву. Нажаль всі вони залишились невдалими. Головними перешкодами на цьому шляху стали канонічні відмінності між церквами та позиція гітлерівських загартників, які за всяку ціну намагались перешкодити об'єднанню.

Незважаючи на встановлений нацистами жорстокий окупаційний режим, всю Україну охопило церковно-релігійне піднесення. Воно проявилось перш за все в тому, що незалежно від створення адміністративних структур, на місцях розпочалась стихійна організація православних єпархій.

Активну участь у цьому процесі взяли колишні православні священники, що вціліли після сталінських репресій. Головним джерелом поповнення складу духовенства в роки окупації стала інтелігенція. Широку підтримку православному відродженню надавало селянство, в середовищі якого найміцніше зберігалась віра в Бога. Проте відвідували церкви в основному люди старшого покоління. Молодь, вихована в атеїстичному дусі, залишалась байдужою до релігії.

Спостерігалось також відносне постаріння складу духовенства та зниження його освітнього рівня. Це теж були наслідки богоборчої політики радянської влади. Внаслідок її здійснення у передвоєнні десятиліття припинили свою діяльність майже всі духовні навчальні заклади.

Складні суспільно-політичні умови поставили перед православними церквами цілий ряд проблем — не вистачало духовенства, церковних приміщень, богослужбової літератури. У роки наступу «войовничих безбожників» сильно постраждало внутрішнє убранство храмів. Загинула значна кількість іконостасів, церковної начиння тощо.

Незважаючи на існуючі перешкоди, церква намагалась знайти вирішення наболілих питань. Для підготовки священнослужителів у багатьох містах України були відкриті богословські курси. Поряд з цим практикувалась висвята колишніх семінаристів, дяків, випускників церковно-вчительських семінарій або й просто бажаючих більш-менш знайомих з церковним уставом.

Проблему нестачі приміщень вирішували шляхом зайняття під храми колгоспних та державних приміщень. Інколи віруючі та духовенство передавали релігійним громадам власні помешкання. Великого поширення набула практика відбудови напівзруйнованих церков силами віруючих. Подекуди з цією метою створювались спеціальні братства та комісії.

Наповнення занововідкритих храмів необхідними предметами культу відбувалось в основному за рахунок вилучення речей з атеїстичних музеїв. Значну їх кількість знесли також віруючі. Предмети культу виготовляли і спеціальні ремісничі майстерні, створені в деяких містах. Спархіяльні управління робили спроби розгорнути видавничу діяльність, але досягти більш-менш значних успіхів не змогли.

Православне духовенство робило спроби організувати також релігійне виховання дітей. З цією метою запроваджувалось вивчення Закону Божого в школах та організовувались відповідні курси. Відомі також випадки створення з цією метою релігійних товариств для дорослих.

Церковно-релігійне піднесення, яке охопило Україну в тяжкі роки німецько-фашистської окупації, переконливо засвідчило, що боротьба «войовничих безбожників» з релігією протягом передвоєнних десятиліть виявилась марною. Досить значна частина населення України залишилась віруючою. Вона постійно відчувала потребу в задоволенні своїх релігійних почуттів. Тому, як тільки з'явилась найменша нагода, віруючі рішуче взялися за відбудову церковного життя. Завдяки широкій соціальній базі українські православні церкви попри всі намагання німців перетворити їх на ідеологічну зброю, продовжували виконувати свою основну функцію - задовольняти релігійні потреби населення.

Не менш важливим наслідком православного піднесення 1941-1944 рр. стала реабілітація православ'я сталінським режимом. Щоправда, лише російського. Після визволення України Червоною армією всі відкриті у період окупації храми залишились діючими. І хоч обидві українські православні церкви припинили своє існування, сам факт визнання радянською державою права віруючих на задоволення своїх прав мав надзвичайно велике значення. Держава фактично визнала свою поразку в боротьбі проти церкви. Отже, обидва тоталітарні режими, що вели боротьбу за Україну, вимушені були рахуватись з релігійними потребами її населення.

Результати проведеного дослідження дозволяють автору висловити ряд практичних рекомендацій:

1. Еволюція політики будь-якої влади є важливим фактором державно-церковних відносин. Тому, налагоджуючи стосунки з православними церквами, державні органи повинні виходити з конкретно-історичних умов, які склалися в сучасній Україні.

2. Для вибору найбільш виваженої позиції у відносинах з церквами необхідно більш ретельніше вивчати досвід розвитку державно-церковних стосунків в окремі історичні періоди. Досвід періоду окупації теж має бути врахований.

3. Держава має враховувати також і ідеологічний фактор, який несе в собі православ'я. Адже воно само по собі є певною ідеологією. Виважене проведення релігійної політики може сприяти поширенню державницької ідеології на значну частину населення.

Потрібно також зазначити, що велика частина пов'язаних з темою дисертаційного дослідження проблем залишилось поза увагою автора. Тому доцільно висловити і ряд рекомендацій щодо подальшої наукової розробки теми:

1. Комплексного аналізу потребують міжконфесійні відносини періоду окупації, причини виникнення церковного розколу та заходи гітлерівців, спрямовані на його заохочення.

2. Окремого дослідження заслуговує проблема виникнення і діяльності на окупованій території православних монастирів.

3. Майже не висвітленими у дослідженні залишились і зв'язки православного духовенства з представниками політичних організацій та їх участь у русі опору.

Науковий аналіз цих та цілого ряду інших проблем, пов'язаних з діяльністю православ'я в умовах окупації, допоможе більш виважено підійти до вирішення проблем, що накопичились в сучасних державно-церковних відносинах.

ПРИМІТКИ

1. Кривошеєв С. Фашизм і церква // Людина і світ.-1975.-№5; Вещиков А. Война и вера/Религия и церковь в СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г.//Наука и религия. -1975.-№1; Дмитрук К.Е. Під штадартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков.-К.-1976.

2. Коваль М. УАПЦ - служниця нацистських окупантів // Людина і світ.-1986.-№1.

3. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы.-М.-1991; Васильева О.Ю. Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны. Автореферат кандидатской диссертации.-М.-1990; Одинцов М. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтаций к сотрудничеству /государственно-церковные отношения в истории советского общества/ // На пути к свободе совести.-М.-1989.

4. Білокінь С. «Ламали саму людську субстанцію» // Людина і світ.-1993.-№2-3, 4-5; Єленський В.Е. Державно-церковні відносини на Україні /1917-1990/ - К.-1990; Зінченко А. Благівістя національного духу.Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.-К.1993. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30 р.р. ХХ ст.-К.-1990; Його ж, Церковна контрреволюція: вигадка ДПУ-НКВС //Київська старовина.-1992.-№6; Його ж, Самоліквідація УАПЦ // Наша віра,-1994.-№4-5; Його ж, Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років.-К.-1994; Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська Автокефальна // Вітчизна. - 1989.-№12; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 р.р.- К-н І-ІІ.-К. -1995.

5. Історія християнської церкви в Україні /Релігійний довідковий нарис/ -К.-1992.

6. Тюрменко І.І. Іван Огієнко- митрополит Іларіон // Укр. іст. журн.-1995.-№2.

7. Лисенко О.Е. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни // Укр. Істор. журнал-1995-№3

8. Чигиринський Є.Н. Українська Православна Церква в 1941-1943 роках // Рідна церква.- Новий Ульм.-1956, ч.25 - 1962, ч.49,50.

9. Дублянський А. Тернистим шляхом. Життя Митрополита Ніканора Абрамовича.- Лондон.-1962. Його ж, Київський Собор 1942 року // Рідна Церква.-Новий Ульм.-1962.-ч.52.

10. Бурко Д. Відродження Української Церкви в 1941-43 роках // Рідна Церква. - Новий Ульм. -ч.56.-1969.-ч.57, 58.

11. Коровицький І. Сороколіття відродження Української Православної Церкви.//Українське Православне Слово. -Бавдн Брук.-1982.-№4.

12. Відновлення Української Автокефальної Православної Церкви у 1942 році. До сорокоріччя Пінського Собору // Рідна Церква.-Новий Ульм.-1982.-ч.129.

13. Мартирологія українських церков у 4-х томах.-т.1. Українська православна церква.-Торонто-Балтимор.-1987.

14. Воронин О. Відродження у вирі війни/Українська православна Церква під час Другої світової війни // Український православний кален-

дар. Видання Української Православної Церкви в США.-1988.

15. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. -Париж.- Нью-Йорк.-Львів.-1993.

16. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви.-т.4.-ч.2. /ХХст/ -Нью-Йорк. -Бавдн Брук. -1966.

17. Васильєва О. Русская православная церковь в 1927-1943 годах // Вопросы истории.-1994.-№4; Одинцов М. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны // Отечественные архивы.-1995.-№2.

18. Heyer. Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Cologne, 1953; Fireside H. Icon and Swastika. Cambridge, 1971; Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке.-М.-1995; Alekseev W., Stavrou T. The Coreat Reveal. Minneapolis, 1976.

19. Архиепископ Вениамин. Трагические страницы истории церкви на оккупированной территории // Журнал Московской Патриархии /ЖМП/ - 1975.-№7; Иоан /Маслов/ Вклад Русской Православной церкви в победу над фашизмом//ЖМП.-1975.-№5; Лебедев Л. Церковь на Голгофе//Советская культура.-1990.-№1; Цыпин В. Патриотическое служение Русской православной Церкви в Великую Отечественную войну // Новая и новейшая история.-1995.-№2.

20. Центральний державний архів вищих органів державної влади та органів державного управління України /ЦДАВО України/, ф.4648, оп.3, спр.3, арк.10.

21. Державний архів Полтавської області /ДАПО/, ф.4085, оп.4, спр.95, арк.5.

22. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.78, арк.2.

23. Центральний державний архів громадських об'єднань України /ЦДАГО України/, ф.1, оп.23, спр.124, арк.66.

24. Лисенко О.Є. Названа праця, с.75.

25. Нюрнбергский процесс. Сборник документов и материалов в 8-ми томах.-М. 1987.-т.1.-с.410.

26. Одинцов М. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны /1938-1943/. // Отечественные архивы.-1995.-№2.-с.40.

27. Косик В. Названа праця, с. 513.

28. Там же, с. 506.

29. Орлов Ю.Я. Религиозность как методологическая и содержательная предпосылка немецко-фашистской пропаганды // Вестник Московского Университета. Серия 10. Журналистика.-1994.-№1.-с.73.

30. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1063, арк.49.

31. ДАПО, ф.2702, оп.1, спр.7, арк.16.

32. Волинь.-Рівне/-1941.-20 листопада.

33. Нове Українське Слово.-/Київ/-1941.-14 грудня.

34. Голос Полтавщини.-/Полтава/-1941.-21 грудня.

35. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і ненаписані сторінки історії. -К.199.-с.131.

36. Власовський І. Названа праця, с.200.

37. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1,спр.66,арк.2.

38. Там же, ф.КМФ-8, оп.1, спр.6, арк.32.

39. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.6, арк.335.
40. ДАПО, ф.4085, оп.4, спр.95, арк.5.
41. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів.-К. 1963. -с. 93.
42. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.157,арк.242.
43. Архів управління служби безпеки України по Харківській області /АУСБУХО/, спр.021966, арк.33.
44. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.149,арк.239.
45. Там же, спр.196, арк.82.
46. Косик В. Названа праця, с.555.
47. Бурко Д. Назва праця, с. 4.
48. Дублянський А. Тернистим шляхом. Життя митрополита Ніканора Абрамовича.-Лондон.-1962. -с.4.
49. Нюрнберзький процес. -т.5.-М.1991. -с.308.
50. Мартирологія українських церков.-Торонто-Балтимор.-1987.-с.745.
51. Цит. за: Даничев В.И. Банкротство стратегії германського фашизма.-М.1973.-т.1.-с.66.
52. Fireside Н. Icon and Swastika. Cambridge, 1971,р.83.
53. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.296, арк.6.
54. Бурко Д. Названа праця, с.4.
55. Цылин В. История русской Православной церкви: 1917-1990.-М.1994-с.118
56. АУСБУХО, спр.021966, арк.50.
57. Поспеловкй Д.В. Названа праця. С.213.
58. ЦДАГО України, ф.1,оп.23,спр.45,арк.6.
59. Мартирологія Українських церков.-т.1- с. 747-748.
60. Ковельські вісті.-/Ковель/.-1942.-2 липня.
61. Власовський І. Названа праця, с.237.
62. Косик В. Названа праця, с.296.
63. Там же.
64. Воронин О. Названа праця, с. 87.
65. Коровицький І. Названа праця, с.7.
66. Косик В. Названа праця, с.296.
67. Власовський І. Названа праця, с.238.
68. Мартирологія українських церков.-т.1.-с.749.
69. ЦДАГО України, ф.1; оп.23, спр.1063, арк.62.
70. Там же, ф.57, оп.4, спр.106, арк.7.
71. Мартирологія українських церков.-т.1.- с. 750.
72. Бурко Д. Названа праця, С. 5.
73. Власовський І. Названа праця, С.230.
74. АУСБУХО, спр, 021966, арк. 33.
75. Волинь.-/Рівне/.-1942.-28 червня.
76. Дніпрова Хвиля.-/Кременчук/.-1942.-28 листопада.
77. Волинь.-/Рівне/.-1942.-11 червня.
78. Косик В. Названа праця, с.297.
79. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.305а.
80. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.6, арк.336.
81. Власовський І. Названа праця, с.235.

82. ДАПО, ф.2702, оп.1, спр.29, арк.1.
83. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.119.
84. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.26.
85. Власовський І. Названа праця, с.237.
86. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні.-К. 1963.-с.163.
87. ЖМП.-1944.-№3.-с.24.
88. ДАПО, ф.2642, оп.1, спр.19, арк. 36.
89. Там же, арк.21.
90. Косик В. Названа праця, с. 297.
91. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.176, арк.76.
92. Там же, арк.78.
93. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.196, арк.2.
94. Поспеловський Д.В. Названа праця, с.214.
95. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.296, арк.6.
96. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.90, арк.22.
97. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.6, арк.336.
98. Мартирологія українських церков.-т.1.-с.751-752.
99. Власовський І. Названа праця, с.253.
100. Цит.за: Косик В. Названа праця, с.298.
101. Власовський І. Названа праця, с. 253.
102. Голос Дніпра.-/Херсон/.-1943.-15 січня.
103. АУСБУХО, спр. 021966, арк.33.
104. Нова Україна.-/Харків/.-1943.-1 серпня.
105. ЦДАГО України, ф.1, оп. 22, спр. 390, арк. 12-13.
106. Ковельські Вісті.-/Ковель/.-1943.-Лютий /надзвичайне видання/.
107. Волинь.-/Рівне/.-1943.-8 серпня.
108. Там же.
109. ЦДАВО України, ф.1833, оп.3,спр.8,арк.43.
110. Українська думка.-/Черкаси/.-1943.-24 березня.
111. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.90, арк.17.
112. Там же, арк.18.
113. Там же, оп.3, спр.8, арк.7.
114. Власовський І. Названа праця, с.263.
115. ЦДАГО України, ф.1, опр.23, спр.1062, арк.90а.
116. Там же, спр.88, арк.44.
117. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.90, арк.14.
118. Там же, арк.15.
119. Там же, оп.3, спр.8, арк.7.
120. Там же, оп.1, спр.124, арк.4.
121. Державний архів Волинської області /ДАВО/, ф.393, оп.3с, спр.1,арк.40.
122. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.124, арк. 4
123. Там же, спр.90,арк.13.
124. Чигиринський Є.Н. Названа праця, с.9.
125. Васильева О.Ю. Русская православная церковь в 1927-1943 годах.//Вопросы Истории.1994.-№4.-с.43.
126. ЦДАВО України, ф. 3833, оп.1, спр.113, арк.12.

127. ЦДАГО України, ф.1,оп.23, спр.1062, арк.90а.
128. Там же, спр.887,арк.48.
129. Там же.
130. Neuer F. Op.cit, P.201-204.
131. Власовський І. Названа праця, с.268
132. Полтавщина. Енциклопедичний довідник.-К.1992.-с.687.
133. Там же, с.927.
134. Нюрнбергский процесс.-т.1.-с.615.
135. Державний архів Чернівецької області /ДАЧО/, ф.307, оп.2, спр.22, арк.2.
136. Одесская Газета.-/Одесса/.-1943.-3 января.
137. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.3, арк.13.
138. Нюрнбергский процесс.-М.1991.-с.308.
139. ДАЧО, ф.307, оп.2, спр.22, арк.2.
140. ЦДАГО України,ф.1,оп.23,спр.1639,арк.166.
141. ЦДАВО України,ф.4648,оп.3,спр.31,арк.109.
142. Одесская Газета.-/Одесса/.-1941.-30 ноября.
143. Bukovina.-/Cernauti/.-1942-28 octombrie.
144. Одесская Газета.-/Одесса/.-1943.-7 апреля.
145. Там же.
146. ЦДАВО України,ф.4648,оп.3,спр.3,арк.13.
147. ДАЧО, ф.307, оп.спр.293, арк.2.
148. Там же, оп.2, спр.22, арк.2.
149. Там же, оп.1, спр.2884, арк.1.
150. Там же, спр.1735, арк.1.
151. Там же, спр.1737, арк.7.
152. ДАЧО,ф.307,оп.1,спр.1737,арк.16.
153. Там же, арк.28.
154. Там же, ф.623,оп.2,спр.12,акр.2.
155. Bukovina.-/Cernauti/.-1942.-27 lini.
156. Bukovina.-/Cernauti/.-1942.-15 august.
157. ДАЧО,ф.307,оп.1,спр.1861,арк.1.
158. Там же,арк.4.
159. Там же,арк.2.
160. ДАЧО, ф.307,оп.1,спр.661,арк.1.
161. Там же,арк.2.
162. Там же,арк.3.
163. Там же,ф.305,оп.1,спр.927,арк1.
164. Там же,арк.3.
165. ЦДАВО України, ф.4648,оп.3,спр.3,арк,13.
166. Bukovina.-/Cernauti/.-1942.-12 septembrie.
167. Там же, - 12 iulie.
168. Там же, - 14 iulie.
169. Там же, - 3 august.
170. ДАЧО, ф.662,оп.1,спр.1901,арк.1.
171. Там же, ф.307,оп.1,спр.1862,арк.2.
172. ЦДАВО України, ф.4648,оп.3,спр.3,арк,13.
173. Там же,спр.7,арк.18.
174. ДАЧО, ф.307,оп.1,спр.2358,арк.1.

175. Там же, ф.622, оп.1, спр.767, арк.3.
176. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.459, арк.80.
177. Там же, ф.3833, оп.1, спр.66, арк.2.
178. Волинь.-/Рівне/.-1941.-7 вересня.
179. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.523, арк.40.
180. Власовський І. Названа праця. С.202.
181. Український Голос.-/Луцьк/.-1941.-26 листопада.
182. АУСБУХО, спр.021966, арк.30.
183. Українське Слово.-/Київ/.-1941.-9 жовтня.
184. АУСБУХО, спр.021966, арк.30.
185. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.523, арк.40.
186. Там же, спр.1063, арк.70.
187. Власовський І. Названа праця, с.210.
188. Подолянин.-/Кам'янець-Подільський/.-1942.-14 травня.
189. Власовський І. Названа праця.с.210.
190. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.90, арк.19.
191. Там же, спр.1063, арк.70.
192. АУСБУХО, спр.021966, арк.41.
193. Волинь.-/Рівне/.-1941.-7 вересня.
194. Власовський І. Названа праця, с. 203.
195. АУСБУХО,спр.021966,арк.84.
196. Коровицький І. Названа праця, с.16.
197. Український голос.-/Луцьк/.-1942.- 1 січня.
198. Там же, 13 лютого.
199. АУСБУХО,спр.021966,арк.34.
200. Власовський І. Названа праця, с.216.
201. Рідна Церква.-/Новий Ульм/.-1982.-ч.129.-с.5.
202. Мартирологія українських церков.-т.1,-с.678.
203. Alekseew W. Stavrou T. Op.cit, p.159.
204. Воронин О. Названа праця, с.86.
205. Мартирологія українських церков.-т.1,-с.715.
206. Дублянський А. Київський Собор 1942 р.//Рідна Церква.-/Новий Ульм/.-1962.-ч.52.-с.5.
207. Воронин О. Названа праця, с.87.
208. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.90, арк.21.
209. Мартирологія українських церков.-т.1,-с.727.
210. АУСБУХО,спр.021966,арк.87.
211. Мартирологія українських церков.-т.1,-с.769.
212. АУСБУХО,спр.021966,арк.87.
213. Мартирологія українських церков.-т.1,-с.679.
214. Там же,с.680.
215. Власовський І. Названа праця, с.213.
216. Воронин О. Названа праця, с.84.
217. Історія християнської церкви в Україні.-К.1992.-с.73.
218. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.459, арк.79.
219. ДАПО, ф.4085,оп.4, спр.95, арк.5.
220. Бурко Д. Названа праця,-с.7.
221. Власовський І. Названа праця, с.233.
222. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.10, арк.3.

223. ДАПО, ф.4085, оп.4, спр.130, арк.121.
224. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1639, арк.166.
225. Чигиринський Є.П. Названа праця, с. 6.
226. Мартирологія українських церков.-т.1.-с.707.
227. Українське Слово.-/Київ/.-1941.-13 грудня.
228. Український Голос.-/Луцьк/.-1942.-29 січня.
229. Ковельські Вісті.-/Ковель/.-1942.-18 березня.
230. Коровицький І. Названа праця, с.6.
231. Мартирологія українських церков.-т.1.-с.713.
232. ЦДАГО України, ф.57, оп.4, спр.106, арк.7.
233. Власовський І. Названа праця, с.234.
234. Подолянин.-/Кам'янець-Подільський/.-1943.-27 травня.
235. Поспеловський Д. Названа праця, с.214.
236. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1639, арк.166.
237. Власовський І. Названа праця, с.230.
238. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.119.
239. Там же.
240. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 1639, арк.166.
241. Волинь.-/Рівне/.-1941.-20 листопада.
242. Голос Полтавщини.-/Полтава/.-1941.-14 грудня.
243. Там же, 25 грудня.
244. Власовський І. Названа праця, с.233.
245. Бурко Д. Названа праця, с.5.
246. ДАПО, ф. 4085, оп. 4, спр.79, арк.181.
247. Голос Полтавщини.-/Полтава/.-1941.-4 грудня.
248. Там же, 7 грудня.
249. Гарба В. Протопресвітер О. Потульницький.//Українське Православне Слово.-/Бавнд Брук/.-1974.-ч.11-12.-с.6.
250. Власовський І. Названа праця, с.234.
251. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.157, арк.242.
252. ДАПО, ф.2642, оп.1, спр.5, арк.346.
253. Дніпрова Хвиля.-/Кременчук/.-1942.-23 грудня.
254. ДАПО, ф.4085, оп.4, спр.130, арк.121.
255. Neyer F. Op. cit, P. 167.
256. ДАПО, ф.4085, оп.4, спр.79, арк.168.
257. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.90, арк.11.
258. АУСБУХО, спр. 021966, арк.30.
259. Мартирологія українських церков, т.1, с.727.
260. АСБУХО, спр.021966, арк.32.
261. Нова Україна.-/Харків/.-1942.-31 березня.
262. АУСБУХО, спр.021966, арк.32.
263. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.523, арк.40.
264. Там же, арк.35.
265. Нова Україна.-/Харків/.-1942.-31 березня.
266. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.90, арк.26.
267. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.534, арк.23.
268. Державний архів Харківської області /ДАХО/, ф.2982, оп.3, спр.85.
269. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.90, арк.27.

270. АУСБУХО, спр.021966, арк.54.
271. Рожко В. Повернення із забуття.//Наша Віра.-1994.-№8-9.
272. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.4, арк.57.
273. Нова Україна.-/Харків/.-1942.-27 червня.
274. Воронин О. Названа праця, с.87.
275. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.459, арк.80.
276. Там же, ф.4648, оп.3, спр.10, арк.3.
277. Голос Полтавщини.-/Полтава/.-1943.-13 вересня.
278. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1639, арк.166.
279. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.459, арк.80.
280. Пашенко В. Названа праця, с.70.
281. Поспеловскій Д. Названа праця, с.216.
282. Подолянин.-/Кам'янець Подільський/.-1942.-8 листопада.
283. ЦДАВО України, ф.3833, оп.1, спр.133, арк.17.
284. Українська Думка.-/Миколаїв/.-1942.-15 серпня.
285. Волинь.-/Рівне/.-1942.-2 липня.
286. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.31, арк.109.
287. Мартирологія українських церков.-т.1.-с.927.
288. Там же, с.928.
289. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1639, арк.166.
290. ДАВО, ф.393, оп.3с, спр.1, арк.70.
291. Нова Україна.-/Харків/.-1942.-27 червня.
292. Мартирологія українських церков.-т.1.-с.717.
293. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.205.
294. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1639, арк.171.
295. ДАВО, ф.393, оп.3, спр.5, арк.99.
296. Бурко Д. Відродження Української Церкви у 1941-43 роках,
с.4.
297. Архієпископ Сильвестр. «Моя біографія».//Українське Православне Слово.-/Бавди Брук/.-1976,-ч.11-12,с.6-7.
298. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.6, арк.71.
299. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.124, арк.66.
300. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.112.
301. Там же, ф.3833, оп.1, спр.113, арк.17.
302. Власовський І. Названа праця, с.232.
303. Пашенко В. Названа праця, с.166.
304. Волинь.-/Рівне/.-1942.-12 липня.
305. Там же, 31 травня.
306. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.124, арк.96.
307. Подолянин.-/Кам'янець Подільський/.-1942.-31 березня.
308. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.688, арк.19.
309. Нова Україна.-/Харків/.-1942.-31 березня.
310. Дніпрова Хвиля.-/Кременчук/.-1943.-21 серпня.
311. Голос Полтавщини.-/Полтава/.-1942.-3 липня.
312. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.305а.
313. Поспеловскій Д. Названа праця, с.216.
314. Нова Україна.-/Харків/.-1942.-31 березня.
315. Теодорович Н. Російська православна церква в Україні.//Український збірник.-Вип.16.-Мюнхен.-1959.-с.79.

316. Нова Україна.-/Харків/.-1942.-31 березня.
317. Бурко Д. Названа праця, с. 5.
318. Коровицький І. Названа праця, с.6.
319. Українське Православне Слово.-/Бавнд Брук/.-1982.-ч.5.-с.6.
320. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр.1639, арк.167.
321. Пащенко В. Названа праця, с.148.
322. Конквест Р. Жива скорботи. К. 1993.-с.287.
323. Волинь.-/Рівне/.-1941.-20 листопада.
324. ДАХО, ф.2982, оп.4, спр.28, арк.27.
325. Нестуля О.О. Названа праця.-ч.2.-с.141.
326. Пащенко В.О. Названа праця, с.143.
327. Киридон А.М, Пащенко В.О. Коли замовкли церковні дзвони... Полтава.-1991.-с.42-43.
328. Пащенко В.О. Названа праця, с.143.
329. ДАПО, ф.4085, оп.17, спр.11, арк.64.
330. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.78, арк.11.
331. ДАПО, ф.4085, оп.14, спр.130, арк.79.
332. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.124, арк.66.
333. ДАХО, ф.3858, оп.3, спр.321, арк.121.
334. ЦДАГО України, ф.1, оп.23.спр.1639, арк.169.
335. Волинь.-/Рівне/.-1941.-20 листопада.
336. Львівські Вісті.-/Львів/.-1942.-4/5 січня.
337. Голос Дніпра.-/Херсон/.-1943.-31 серпня.
338. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.156, арк.119.
339. Миргородські Вісті.-/Миргород/.-1943.-22 серпня.
340. Бурко Д. Названа праця, с.5.
341. Нова Україна.-/Харків/.-1942.-22 березня.
342. Львівські Вісті.-/Львів/.-1942.-4/5 січня.
343. Нове Українське Слово.-/Київ/.-1941.-14 грудня.
344. Українське Православне Слово.-/Бавнд Брук/.-1947.-ч.11-12,
- с.6.
345. ДАХО, ф.2982, оп.4, спр.3, арк.2.
346. Подолянин.-/Кам'янець-Подільський/.-1942.-8 жовтня.
347. Львівські Вісті.-/Львів/.-1942.-4/5 січня.
348. Волинь.-/Рівне/.-1941.-20 листопада.
349. Нова Україна.-/Харків/.-1942.-1 травня.
350. Власовський І. Названа праця, с.237.
351. Воронин О. Названа праця, с.90.
352. Власовський І. Названа праця, с.236.
353. Голос Полтавщини.-/Полтава/.-1941.-9 листопада.
354. ДАХО, ф.2982, оп.4, спр.201, арк.7.
355. ДАПО, ф.2228, оп.1, спр.1, арк.26.
356. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.1, спр.6, арк.336.
357. Подолянин.-/Кам'янець-Подільський/.-1943.-25 квітня.
358. ЦДАВО України, ф.4648, оп.3, спр.7, арк.12.
359. Бурко Д. Українська Автокефальна Церква вічне джерело життя., с.209.
360. Львівські Вісті.-/Львів/.-1942.-24 липня.
361. Мартирологія українських церков.- т.1, с.744.

362. ЦДАВО України, ф.КМФ-8, оп.2, спр.196, арк.2.
363. АУСБУХО , спр.021966, арк.71.
364. Миргородські Вісті.-/Миргород/.-1943.-22 серпня.
365. Волинь-/Рівне/.-1943-26 серпня.

ДОДАТКИ

(Документи)

* Документи німецьких спецслужб та органів окупаційної адміністрації подані в українському перекладі.

** Документи радянських державних органів та організацій українських націоналістів (ОУН) подані мовою оригіналу стиль і правопис збережено.

АРХІПАСТИРСЬКЕ ПОСЛАННЯ ЄПИСКОПА ЛУЦЬКОГО ПОЛІКАРПА (СІКОРСЬКОГО)

До всіх українців, сущих на Волині
 Мир Вам від Бога отця нашого
 і господа Ісуса Христа.

Любі мої діти, Велике Боже милосердя і справедливість приближилися до нас. Довгі роки терпів наш многострадальний український народ наруги й знущання над святою вірою православною і над його нелюдською гідністю. В державі більшовицького антихриста терор і жах дійшов до нечуваних досі розмірів, в порівнянні з якими бліднуть переслідування християн за часів римських імператорів Нерони та Діоклітіана. Безбожники жажливо розправлялися з християнською вірою, мордуючи архіпастирів, тисячами й сотнями тисяч вірних християн, проголошуючи закон зради й ненависті.

Оце на наших очах справедливість Божа сповнилася. Царство сатани валиться. На нашій звільненій українській землі несеться радісний гомін. В цю радісну велику хвилину український народ із наболілої душі шле Божу молитву - подяку Всевишньому за своє визволення від більшовицької влади і за своє спасіння. Перед нами в блискучому промінні сходячого сонця сяє наша велика ідея: Один Бог, одна нація і спільна краща будучність.

Сповнилася наша відвічна мрія. У городі князя Льва з радіовисильні несеться над нашими горами, нивами, ланами, над нашою так густо зрошеною кров'ю землею радісна вістка: проголошено самостійну Українську Державу. Разом з українським народом й наша многострадальна Церква. Відроджена у вільній Українській Державі - Українська Вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю.

В цю велику хвилину звертаюсь до Вас, любі діти, словами Св. Ап. Павла: "Бажаю Вам іменем Господа нашого Ісуса Христа, щоб те саме говорили ви всі і щоб не було між вами розділення, але щоб були з'єднані в [одному] розумінні і в одній думці"/ 1 Ап. Пав. Корин. гол. 1 ст. 10/

Любити Бога, любити батьківщину - це найбільша чеснота, Служба батьківщині - це найбільший обов'язок.

Нехай Господь Милосердний допомагає Тобі, народі мій, і тобі Уряде наш будувати Самостійну Українську Державу, а моя молитва за всіх вас перед Престолом Всевишнього буде завжди.

В цей великий час всі Українці мусять об'єднатися, всі мусять працювати пильно, бо в єдності сила й ту єдність мусимо показати.

Не треба нам партій, не треба нам боротьби між собою. Всі мусимо об'єднатися при нашій Святій Православній Церкві, при нашому Урядові, при нашому національному Проводові.

ПРИЗИВАЮ НА ВЕСЬ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД І ЙОГО ДЕРЖАВНИЙ УРЯД БОЖЕ БЛАГОСЛОВЕНСТВО

Дано в м. Луцьку на Волині
ПОЛІКАРП
року Божого 1941
місяця липня 10 дня

/ - /

ЦДАВО Україна, ф.3833, оп.1, спр. 66, арк.2.

№2

**УРИВОК З ІНСТРУКЦІЇ ГОЛОВНОГО ШТАБУ ВЕРМАХТУ ПРО
ПОВОДЖЕННЯ З УКРАЇНСЬКИМ НАСЕЛЕННЯМ**

7 грудня 1941 р.

(...) 5. Українська православна церква, а також інші віросповідання не забороняються, якщо вони не займаються політичною діяльністю. Необхідно однак запобігати тому, щоб колишні місця відправлення релігійного культу перетворювались в міста паломництва і тим самим в центри автономного руху.

Представники церкви інших держав мають бути вигнані з території, що знаходиться у німецькому підпорядкуванні.

ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 239.

№ 3

**АКТ ОБСТЕЖЕННЯ ХАРКІВСЬКОЇ КАРТИННОЇ ГАЛЕРЕЇ НА
ПРЕДМЕТ ВИЛУЧЕННЯ З НЕЇ ЦЕРКОВНИХ РЕЧЕЙ**

А К Т

1941 р. 18. ХП, ми, що нижче підписані, представник Релігійного відділу Харківської Миської управи Романенко П.Т., директор картинної галереї Кутепов Р.В. і зав. фондами Берченко Е.В. склали цього акта в тому, що картинну галерею було оглянуто, де було виявлені церковні речі, які передані до склепу Релігійного відділу, через представника Романенко М., а саме:

1. Покрівки до престолів - 9 шт.
2. Фелонів старих - 20 шт.
3. Стихирів - 11 шт.
4. Єпітрахилів - 10 шт.
5. Пояси - 4 шт.
6. Палиці - 2 шт.
7. Плащаниць старих - 4 шт.
8. Частина плащаниці - 1 шт.
9. Підрясник з холстини - 1 шт.
10. Чаші металеві - 11 шт.
11. Хрестів на престольних - 11 шт.
12. Хрести ручні - 11 шт.
13. Воздушки - 20 шт.

14. Покривало аналая- 3 шт.
15. Шматків різних - 26 шт.
16. Орор - 1 шт.
17. Поручи - 1 шт.
18. Дарохранительниць -
19. Підсвічник дерев'яний - 1 шт.
20. Ікон різних - 1 шт.

ДАХО, ф. 2982, оп. 4, спр. 23, арк. 2.

№ 4

ПОВІДОМЛЕННЯ КРАЄВОГО ПРОВІДУ ОУН ПРО РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

21 березня 1942 р.

Сенсаційною подією останніх днів у церковному житті України був приїзд до Луцька одного з членів єпископського собору в Почаєві, а саме єпископа Камінець-Подільського Дамаскина. Єпископ Дамаскин відвідав Адміністратора Української Автокефальної Церкви, Владика Полікарпа і склав заяву вірності. Другою не менш сенсаційною подією була зложена на руки єпископа Полікарпа заява єпископа Дамаскина, що підпис його на діяннях почаївських єпископів, з 21 серпня 1941 р. на постанові про призначення Київського архієпископа і на відозві до духовенства з грудня 1941 р. був поміщений без його відома і згоди. Єпископ Дамаскин ясно і виразно зазначив у своїй заяві, що цих постанов, діянь і відозв він не підписував. По конференції з Владикою Полікарпом, єпископ Дамаскин від'їхав до місця свого побуту Кам'яця-Подільська.

Нововисвячені єпископи українці Ніканор (Абрамович) єпископ Чернігівський та Ігор (Губа) єпископ Уманський, від'їхали 10 березня до місць свого священно-служення, перший до Києва, другий до Білої Церкви. Одним з найважливіших завдань нововисвячених єпископів Ніканора і Ігоря буде переведення в життя постанови собору українських єпископів у Пінську про злуку Автокефальної Української Православної церкви з Автокефальною церквою так званих липківців. Московський митрополит, так званий, блюститель патріаршого престолу проголосив заяву про невизнання ним Автокефальної Української Православної церкви, як церкви, яку створила і підтримує німецька влада. Владика Адміністратор Полікарп виступив із рішучим протестом проти [претензій] до Української Церкви московського митрополита, вказуючи на те, що Церква в Україні є цілковито вільна і невідкого не залежна. Цей протест Адміністратора архієпископа Полікарпа підтримав також крем'янецький єпископ Олексій.

За відомостями з Києва вища цивільна влада припинила тимчасово діяльність Київської Всеукраїнської Церковної Ради.

ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 3, спр. 15, арк. 43 зв.

№ 5

**УРИВОК З ДОНЕСЕННЯ 197-ої ПОЛЬОВОЇ КОМЕНДАТУРИ ВЕР-
МАХТУ (Чернігівщина)**

20 квітня 1942 р.

(...) г) Поступово стає помітною конкретна церковна організація. Так православною церквою була організована єпархія на чолі з якою стоїть рада, що складається з 3-х чоловік, керована архієпископом. Так звана українська націоналістична церква також проводить активну діяльність і тому в даний час між цими названими церквами точиться певна боротьба. В колах православної церкви стверджують, що українська націоналістична церква переслідує скоріш політичну мету ніж релігійну, мається на увазі бандерівський рух. Чи є це фактом — до цього часу не встановлено. Прохаємо дати вказівку, як має відноситись комендатура до національної церкви. В цілому населення залишається пасивним до її прагнень. Однак все-таки існує загроза, що агітація з боку духовенства буде бентежити розум населення.

ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 119.

№ 6

**УРИВОК ОПЕРАТИВНОГО ДОНЕСЕННЯ ГЕНЕРАЛ-КОМІСАРА
м. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ЗА КВІТЕНЬ 1942р.**

1 травня 1942 р.

(...) Підтримкою церковних установ чиниться сприятливий вплив на віруюче населення, яке вбачає головне зло більшовизму в придушенні релігійної свободи. Відносини між українською національною церквою та російською православною церквою є досить напруженими. Обидва ці церковні напрямки також досить негативно ставляться до інших церковних общин та сект.

Виконуючий обов'язки: Кохлер
Урядовий директор

ЦДА ВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 32

№7

**УРИВОК ОПЕРАТИВНОГО ДОНЕСЕННЯ ГЕНЕРАЛ-КОМІСАРА
м. МИКОЛАЄВА ЗА ТРАВЕНЬ 1942 р.**

(...) в) Церква

Становище церкви було докладно висвітлено в звіті за квітень місяць. Тут лише потрібно навести кілька випадків: У Гайворонській області стало відомо, що один єпископ, з Києва, мабуть з автокефальної церкви — давав розпорядження місцевим священикам. Не дивлячись на те, що ці розпорядження були чисто церковного змісту, в інтересах збереження місцевого характеру і впливу на нього, необхідно слідкувати за тим, щоб такі випадки не повторювались.

Церква отримала повний дозвіл на святкування своїх свят, якщо

це не впливає на проведення робіт. У всьому іншому, згідно суворому розпорядженню, законними вважаються лише німецькі свята. Можна спостерігати, що церква в сільській місцевості справляє зростаючий вплив на звичаї, так наприклад, 6. 5. в багатьох місцях при жвавій участі населення урочисто було відзначено “освячення поля”. Завдяки керівництву селянськими святами церква надіється здобувати зростаючий вплив на населення.

ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 71.

№ 8

УРИВОК З ДОПОВІДІ ВІДДІЛУ ПОЛІТИКИ ПРО ПОЇЗDKY ПО МІСТАХ УКРАЇНИ

(...) *Церква.* Найважливіша духовна особа в Києві — висвячений в травні цього року єпископ автокефальної церкви політикан Мстислав. Він серйозно прагне до об'єднання незалежної православної церкви з автокефальною православною церквою. При цьому він забороняє будь-які дії, що сприяли б погіршенню відносин з православним єпископом Пантелеймоном. Він навіть збирається прохати Пантелеймона провести переговори про замирення. Одна община в генеральному Київському районі визнає єпископом лише Серафима з Берліну. Її однодумці є також в Києві і підтримуються комісаром області.

ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 7.

№ 9

УРИВОК З ДОНЕСЕННЯ ПОЛЬОВОЇ КОМЕНДАТУРИ №774

23 липня 1942 р.

(...) г) політика в галузі релігії

У зв'язку з призначенням архієпископів та єпископів на території рейхскомісаріату церкви почали проводити більш активно організаційну роботу. Призначений генерал-комісаром автокефальний єпископ Геннадій з Дніпропетровська направив у зони дій гарнізонних комендатур Новомосковська та Павлограду священників, які повинні організувати там релігійні общини. Інколи відбуваються конфлікти цих священників з місцевими священослужителями, які вважають, що у них відбирають частину прав. Подібні зіткнення до цього часу вдавалось улагоджувати при допомозі начальників районів без втручання управлінь гарнізонних комендатур. Серед міського населення, того що має потребу в відправленні релігійних культів, такі суперечки між священниками не знаходять підтримки. Вона відкидає також зіткнення на ґрунті окремих церковних догматів. Характерно, що майже нічого ніде не відомо про відмінність між “православною” та “автокефальною” церквою, для населення існує лише “православна церква”.

Так звана “жива церква”, реформована гілка, що відкололась від православної церкви, яка захочувалась Советами, серед місцевого населення не має відкритих прихильників. Певно цьому сприяли повідомлення про те, що в Дніпропетровську німцями були заарештовані 8 священників та 2 єпископа цієї церкви. Прохання дати відповідну вказівку про те, як потрібно ставитись до служителів живої церкви на території управління польової комендатури.

В деяких районах допускається існування сект баптистів, проте вони не можуть вільно відправляти свої релігійні культу, мабуть через переслідувань з боку православних священників, якщо подібні зловживання становились відомі начальникам районів, то вони відразу ж усувались на основі принципу, оголошеного вермахтом про свободу віросповідань.

ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 459, арк. 79-80.

№ 10

ЗВЕРНЕННЯ ПРЕДСТАВНИКІВ АВТОНОМНОЇ ЦЕРКВИ м.ХАРКОВА ДО ОБЕРБУРГОМІСТРА

Пану обербургомістру міста Харкова

3 липня 1942 р. в газеті “Нова Україна” було опубліковано повідомлення шефа політичного відділу державного комісаріату пана Пельцо про конференцію з церковних питань в м. Рівному 4/У цього року, де він чітко пояснив, що в Україні існує дві церкви: автокефальна українська та автономна православна українська церква і що німецький уряд однаково ставиться і до тієї і до іншої церкви і відмінність віросповідань має вирішуватись самими віруючими і духовенством.

Ми, представники духовенства і община української автономної церкви Харкова та Харківської області, виражаємо Вам, пане обербургомістр, через нашого представника нашу щирю вдячність, як першому помічнику німецьких збройних сил в справі боротьби з нашим ворогом — більшовизмом та у відбудові нашого рідного міста Харкова.

Ми, все духовенство та віруючі нашої автономної церкви закликаємо Вас у цих питаннях до ще більшої допомоги. Ми прохаємо передати німецькому урядові нашу щирю вдячність відносно повідомлення пана Пельцо. Ми повідомляємо пану обербургомістру, що в Харкові єпархіальну раду української автономної церкви вибрано в такому складі:

Голова —	протоієрей Сергій Стилецький
Заступник голови —	протоієрей Олександр Крижанівський
Секретар —	пан Криворученко Микола Степанович

Члени ради: протоієрей Констянтин Владиков
Амвросій Гривенко
пан Омельченко Захар
пан Самлелов Микола

ми прохаємо на підставі пояснення шефа політичного відділу пана Пельо нашу епархіальну раду автономної української церкви зареєструвати і допомогти йому примножити його роботу.

Представники духовенства і віруючих української автономної церкви м. Харкова і Харківської області.

Підписи

ДАХО, ф. 2982, оп.3, спр. 85, арк.3

№ 11

УРИВОК ЗАПИСКИ КАПІТАНА ОБЕРЛЕНДЕРА:

“Україна і військові інтереси необхідності подальшого ведення війни на Сході”.

(...) Церква

У розколі православної церкви на автокефальну і так званий слов'янський або самостійний напрямок виражені історичні, що дійшли до нашого часу сили українського народу і східної частини Європи. Ця сила нездоланна, а покладена в основу суперечка про апостольську сукцесію також палко ведеться народом. Сюди відносяться також національні і культурні протиріччя. Слов'янська церква продовжує традиції православної російської державної церкви, що була однією з найсильніших з'єднуючих ланок східно-слов'янських народів і поборницею великорусько-московської державницької думки. Автокефальна церква пов'язана з церковними традиціями українського народу і прагне повної церковної незалежності від Москви. Протиріччя, що яскравіше всього проявляються в суперечці про моління та використання рідної мови під час богослужінь, досить значні.

Організаційно зараз в Україні існують:

1. “Свята Українська автокефальна православна церква” з власним єпископським синодом, ієрархічно [пов'язана] з автокефальною церквою в генерал-губернаторстві /митрополит Діонісій/.

2. “Свята Автономна українська православна церква” з самостійним єпископським синодом повністю визнаним за церковно-правовими нормами, але з причини практичної неможливості незбереженими ієрархічними стосунками з московським патріархатом, який ще в 1940 році висвятив частину єпископів, які зараз знаходяться в Україні.

У титулі “екзарх” (заступник московського патріарха), який носить керівник автономної церкви, як і в назві “автономна” (не автокефальна по відношенню до Москви) чітко проявляються конституційні відмінності обох церков. З огляду на значимість церковного питання для усіх східних земель і його важливості для національно-культурного та політичного поділу, постанова німецької адміністрації про правові сто-

сунки між релігійними організаціями в Україні на наш погляд здається неповною і недостатньою. Дійсність уже давно вийшла за рамки постанови. Українські кола обох напрямків побоюються, що в основі постанови лежать передумови, які чужі українському народові і можуть привести до безперервних протиріч і суперечок з населенням як дуже чуттєве з цього питання. Тому, що на Сході на відміну від Заходу, церкви надзвичайно тісно пов'язані з народом.

За повідомленнями німецьких офіційних осіб, у церковній політиці німецька адміністрація відносно православної церкви виходить з принципу взаємного розігрування обох напрямків. Проте, це розігрування, на думку українців, здійснюється абсолютно механічно для того, щоб назвати господаря церковних будівель та палацу митрополита в Києві, де досить часто особливу роль відіграє випадковість і добрі особисті відносини. В результаті обидва напрямки незадоволені і займають обережну позицію по відношенню до німецької адміністрації, рішення якої, за їх словами, здебільшого не тривалі і невиправдані. Зрозуміло, що це також хитає віру в німецьке панування. Спираючись на набутий досвід українці і судять про підтримку слов'янської церкви цивільною адміністрацією і звідси роблять висновок про загалом недружню по відношенню до українців орієнтацію німецької політики.

ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 296, арк. 6-7.

№ 12

УРИВОК З РОЗПОРЯДЖЕННЯ ГЕБІТКОМІСАРА м. КРЕМЕНЧУКА ПРО РЕЄСТРАЦІЮ ДУХОВНИХ ОСІБ

Кременчук, 3 листопада 1942 р.

п. Голові Кременчуцького району, Великих Кринок, Глобина та Градижська

Розпорядження № 6/42

(...) 2. Працюючі духовні особи всіх релігійних напрямків, включно протоіереї, не можуть з 1/1 - 43 р. продовжувати діяльність якщо вони не одержали на це від мене дозволу. Члени церковної Ради, всі духовні особи, протоіереї включно мусять подати мені відповідне прохання про видачу дозволу для проведення ними богослужінь. Районові начальники повідомлять мені до 1/ХП - 42р. про працюючих в районі духовних осіб. Треба при цьому відмітити в якій церкві такий-то працює, релігійний напрямок — автокефальний, або православний та якому протоіерею підлягає такий-то батюшка. Відкриття церкви потребує в майбутньому мого дозволу.

Род, обласний комісар.

ДАПО, ф. 2642, оп. 1, спр. 19, арк. 21.

№ 13

**Розпорядження гебіткомісара м. Кременчука про перенесення
різдвяних свят**

Кременчук, 16 грудня 1942 р.

Всім районним головам.

Голові м. Кременчука

Різдвяні свята встановлюються на 24, 25 та 30 грудня. Робота не проводиться з четверга 24/ХП-42 р. з півдня і до неділі 27/ХП-42р. включно.

В четвер 31/ХП-42р. працюють як звичайно.

В день нового року в п'ятницю 1-го січня 1943 р. не працюють. Церквам рекомендується також перенести їх свята на ці дні. Свята за старим російським календарем не можуть бути дозволені. Церковна служба може бути переведена, але населення мусить працювати.

Війна не допускає подвійного святкування.

Гебіткомісар.

ДАПО, ф. 2642, оп. 1, спр. 19, арк. 36.

№ 14

**УРИВОК ДОНЕСЕННЯ ПОЛЬОВОЇ КОМЕНДАТУРИ РОЗТАШО-
ВАНОЇ В м. ІЗЮМ, ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ З 25.7 ДО 15.8. 1942 р.**

(...) г) Політика в галузі релігії. Серед старшого покоління спостерігається зацікавленість релігією, а молодь повністю втратила до неї інтерес. Функціонування церкви здійснюється за рахунок пожертв віруючих. Це ж саме відноситься і до утримання священників. Виникає непорядок, через те, що існує загроза, що священники користуються своїм службовим становищем, щоб вимагати за церковні відправи харчі натурою, розміри яких не відповідають їх праці. Необхідно, очевидно, запропонувати чіткі директиви по стягненню податків з священослужителів.

ЦДАВО України, ф. КІМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 119.

№ 15

**УРИВОК З ДОНЕСЕННЯ ГАРНІЗОННОЇ КОМЕНДАТУРИ м. ХАР-
КОВА ВІД 20 СЕРПНЯ 1942 р.**

(...) г) Церква. Прохання архієпископа автокефальної церкви про створення семінара проповідників для підготовки молодих священнослужителів була відхилена за порадою служби безпеки СД. Необхідно визнати, що церква розглядає це як перешкоду своїй діяльності.

ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 305-а

УРИВОК З ДОНЕСЕННЯ ГАРНІЗОННОЇ КОМЕНДАТУРИ м. КРЕМЕНЧУКА ВІД 17 ЧЕРВНЯ 1942 р.

з) Церква. У цей час в близько третій частині всіх общин знову відбуваються богослужіння. Священиками звичайно є особи за 50 років. Переважна більшість з них належить до православної церкви. Ще не відновлений зв'язок з Київським митрополитом і взагалі повсюдна організація в широкому масштабі. Нагляд за церковною діяльністю покладено на місцеві комендатури. Діяльність священиків, політично небезпечна, до цих пір не виявлена.

ЦДАВО України, ф. КПМФ-8, оп. 2, спр. 157, арк. 205.

УРИВОК З РОЗВІДУВАЛЬНОГО ЗВЕДЕННЯ № 31/66 ОПЕРАТИВНОЇ ГРУПИ НКВС ПРО СТАНОВИЩЕ В ОКУПОВАНОМУ ГІТЛЕРІВЦЯМИ м. ПОЛТАВИ ЗА СТАНОМ НА 2 ЛИПНЯ 1942 р.

(...) Пользуясь поддержкой и содействием германских оккупационных властей местное руководство украинской православной церкви активизировало свою церковную деятельность. Открыты Кладбищенская, Базарная, Николаевская, Андреевская и Спасская церкви. Богослужение отправляется на украинском языке приезжими священниками. Церковная утварь и облачения изъяты из антирелигиозных музеев. Церкви посещаются только стариками и старухами. Для управления церковными делами создан "Епархиальный совет" во главе с протоиереем Потульницким. "Епархиальным советом" намечено открытие богословских курсов по подготовке священников, куда приступлено к набору лиц "достойных носить духовный сан" в возрасте не моложе 25 лет, со средним и высшим образованием.

15.1.42г. в № 2/20 газеты "Голос Полтавщины" издается в г. Полтава, протоиерей Потульницкий поместил следующее объявление: "Епархиальный совет" украинской автокефальной церкви Полтавщины, помещающийся по Александровской улице № 16, объявляет, что по всем церковным делам необходимо обращаться в "Совет" для регистрации. "Совету" требуются регент и певчие. Запись производится с 10 до 2 часов.

16.4.42 г. в № 31/49 той же газеты, председатель "Епархиального совета" протоиерей Потульницкий поместил следующее объявление: "... в скором времени при Полтавском Епархиальном совете начнут работать шестимесячные богословские курсы по подготовке священников. Будут преподаваться, кроме теологических наук, философия, психология, педагогика, немецкий язык, украиноведение.

На курсы принимаются лица достойные носить духовный сан, в возрасте не моложе 25 лет, со средним и высшим образованием..."

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 688, арк. 18-19.

**УРИВОК З ДОПОВІДІ НАЧАЛЬНИКА ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА
ОХОРОННОЇ СЛУЖБИ ПРИ "СС" ТА ПОЛІЦАЙ-ФЮРЕРІ м. ХАР-
КОВА ВІД 25 СЕРПНЯ 1942 р.**

(...) 5. Церкви: а) Православна церква. Становище в церковному середовищі останнім часом загострилось. Зовні українська автокефальна православна церква під керівництвом митрополита Феофіла, посідає монопольне становище.

Завдяки дружньому ставленню до німців, німецька влада її підтримує, але насправді в середині церкви існують дві різні течії.

Українські націоналістичні сили, якими керує Доленко, намагаються церкву українізувати.

Прихильники автономної православної церкви намагаються висувати свої вимоги.

У місцевій газеті "Нова Україна" за 19.УШ-1942 року вміщена стаття в якій повідомляється про конференцію з церковних питань, що відбулася в місті Рівному.

Подаємо дослівний текст

Рівне — "... Шеф політичного відділу при рейхскомісаріаті — пан Пельцо заявив:

"В Україні існують одночасно — автокефальна православна церква під керівництвом архієпископа Полікарпа і автономна церква з центральною владою в Москві — під керівництвом архієпископа Олексія.

Уряд доброзичливо ставиться як до першої так і до другої, за прикладом Німеччини де існує багато віросповідань, що мирно працюють одне біля одного.

Очевидно між цими церквами існують протиріччя. Уряд не втручається в цю справу, а лише перешкоджає подальшому розвитку цих протиріч. А від віруючих особисто залежить чи хочуть вони автономну, чи автокефальну церкву".

Ця стаття стала приводом для виходу протоієрея Стилецького з групою священників з автокефальної церкви.

У подальшому, враховуючі велику кількість прихильників, Стилецький розпочав самостійну церковну роботу в дусі автономної церкви. З цією метою він висунув до місцевої влади вимогу виділити храм який раніше передбачалось передати автокефальній церкві.

Існує значна кількість віруючих, що сповідують автономну течію. Враховуючи авторитетне становище і подальше поширення до автономно-православної течії передана Озеряньська церква в м. Харкові. Це рішення ухвалено також для створення стійкого становища у внутрішньоцерковних питаннях. Про ухвалення цього рішення на днях тільки повідомлено віруючим, тому не можна сказати як воно вплинуло на віруючих.

Священнику Стилецькому митрополитом Феофілом буде передано право на виконання сакраментальних актів не дивлячись на те, що у нього немає антиминос. (Примітка — антиминос — це шовк, який кладеться на вівтар при виконанні церемоніальних актів. Під час висвячення кожен священник отримує це сукно, на ньому від руки ретельно написані

обов'язки священника. Без цього він не може здійснювати ніяких сакраментальних актів).

Можна припустити, що прихильники з початком їх богослужіння, найближчим часом вийдуть з автокефальної церкви, якщо цього до цих пір не зробиш. У зв'язку з таким становищем хвилювань у середині церкви чекати не потрібно. Зате посилюються, як відомо, спроби українських націоналістів ("Просвіта" — Доленко) схилити на свій бік посередніми і безпосередніми заходами вже немолодого митрополита Феофіла, це означає, або безпосереднім шляхом добитись впливу на нього, або вести підготовчі роботи з метою захоплення в свої руки впливу в автокефальній церкві після його смерті або нездатності виконувати службові обов'язки, чого потрібно незабаром чекати.

Спроби бувають у різних формах — у вигляді всебічної підтримки всіх його прагнень і здійснення різноманітних бажань, а також конкретно пропонують йому посаду безпосередньо в "Просвіті" (Керівника філософського відділення).

Намагаються також перетягти на свою сторону праву руку єпископа, протоієрея Кривомаза. Тиск на нього здійснюється шляхом підтримки його прагнення до отримання єпископства, в протилежному випадку на єпископство він розраховувати не може.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 534, арк. 22-24.

№ 19

УРИВОК З РОЗВІДУВАЛЬНОГО ЗВЕДЕННЯ ОПЕРАТИВНОЇ ГРУПИ НКВС УРСР ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ТЕРИТОРІЇ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИЙ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ

19 вересня 1942 р.

Українские националисты и церковь.

Немецко-фашистские захватчики стремятся укрепить свое влияние среди населения оккупированной территории Украины с помощью церкви и духовенства.

Фашистская печать призывает духовенство сплотиться вокруг своих "освободителей", создать и прочно укрепить на Украине автокефальную церковь во главе со своим патриархом и навсегда отойти от митрополита Сергия и московской православной церкви вообще.

Учитывая непопулярный в прошлом среди широких кругов верующих опыт самосвятельства украинской автокефальной церкви (УАПЦ) во главе которой когда-то стоял митрополит Липковский, оккупационные власти пытаются свою церковную политику проводить через канонически правильно высвященный епископат, подбирая желательных для себя кандидатов в епископы.

Чтобы грубо не нарушать церковных канонов и не скомпрометировать свою церковную политику в глазах верующих и духовенства, фашисты поставили фактически во главе церкви на оккупированной территории Украины архиепископа Луцкого и Ковельского — Поликар-

па Сикорского и объявили его “администратором” украинской автокефальной церкви, организовав при нем “верховный церковный совет”.

Сикорский, возглавив украинскую автокефальную церковь, представил заместителю рейхскомисара на Украине заявление в котором “выразил благодарность” украинского народа за освобождение от большевиков и заверил в своем лояльном сотрудничестве”.

Сикорский потребовал, чтобы священнослужители в своих церковных проповедях призывали прихожан добровольно ехать в Германию на работу, вступать в армию или на военное производство, а всех уклоняющихся объявить помогающими врагу.

Помимо «верховного церковного совета” в областях созданы “епархиальные советы”, а при городских управах — отделы культов.

Оккупанты разрешили “епархиальным советам” открывать бесплатные краткосрочные богословские курсы для подготовки кандидатов на священников.

На курсы принимаются лица, “достойные принятия духовного сана”, возрастом не моложе 25 лет, со средним и высшим образованием.

Кроме богословских наук, в программу курсов включены филология, педагогика, немецкий язык и украиноведение.

С разрешения оккупационных властей, на оккупированной территории Украины приступлено к печатанию на украинском языке книг религиозного содержания.

Характерно, что украинские националисты на страницах своей печати вынуждены признать, что проводимая церковная политика встречает серьезные препятствия со стороны православного духовенства, ориентирующегося на московскую патриархию.

В области церковной политики характерны следующие факты:

11.1.42г. в “Донецкой газете”, издающейся в г. Славянске, Славянской области, была перепечатана из “Краковских вистей” статья “Родная церковь” доктора Степана Бкрана, известного адвоката и оратора, бывшего высшего офицера “украинской галичской армии” многолетнего члена УНДО.

Ниже приводятся выдержки из этой статьи:

“На протяжении долгих столетий православная церковь на Украине была инструментом в руках Москвы, которая в национальной сфере пыталась уничтожить всякую украинскую самобытность...”

Православные епископы на Украине не хотели высвячивать украинских кандидатов в епископы, что послужило причиной организации автокефальной православной церкви на Украине, так называемой “липковщины” — епископов и самосвятов, которые не имели канонического освящения.

Сегодня, с разгромом Советов, наступила большая перемена. После векового гнета есть возможность привести в порядок дела церковные, как и во всех областях национальной жизни, так и, в первую очередь, в сфере церковной, где должна исчезнуть всякая тень Москвы...”

По данным от 30. 4. 42 г. бывший переводчик немецкого коменданта в с. Сахновщина, Харьковской области, старый ОУНовский деятель Панасюк, говоря о необходимости проведения широкой пропагандистской работы среди населения восточных областей Украины, уделит

большое внимание автокефальной церкви, на которую по его словам должна опираться работа власти. Он подчеркнул, что в Восточной Украине отсутствуют соответствующие кадры для украинской церкви, так как имеющееся духовенство не годится, “нужно новое духовенство, энергичное, преданное, напитанное духом идей украинского национализма”.

12.2.42 г. в № 24(44) газеты “Нова Україна”, издающейся в г. Харькове, помещена статья “Украинская православная автокефальная церковь”, в которой указывается, что:

“... администратор автокефальной православной церкви на освобожденной украинской территории, архиепископ Поликарп сделал рейхскомиссару на Украине заявление о лояльности. Он сказал, что будущее украинского народа тесно связано с победой немецкого государства. Одновременно высказал свою, церкви и народа благодарность за освобождение от еврейско-большевистского владычества Москвы.

13.5. 42г. германские власти, через радиостанцию “Бухарест” сообщили:

“... как сообщают из Луцка, администратор автокефальной церкви, архиепископ Луцкий — Поликарп дал распоряжение всем священникам в своих церковных проповедях разъяснять прихожанам значение войны.

Все кто не имеют работы должны ехать в Германию, вступать в армию и ехать на фронт, либо идти на военное производство и там работать. Все нежелающие идти на фронт, сознательно помогают неприятелю.»

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 34 - 39.

№ 20

УРИВОК ДОНЕСЕННЯ ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНОГО ВІДДІЛУ ПРИ КОМАНДУЮЧОМУ ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНОГО ВІДДІЛУ ПРИ КОМАНДУЮЧОМУ ВІЙСЬКАМИ ТИЛОВОГО РАЙОНУ ГРУПИ АРМІЙ “Б”

10 жовтня 1942р.

Діяльність церкви в північній частині підпорядкованої території є надзвичайно активною. Відбуваються масові хрещення 200 - 300 чоловік одночасно, які в зв'язку з великою кількістю людей проводяться в річках. Політичного впливу церква не здійснює. Лише в Ромнах (польова комендатура 197) знайшли поширені листівки митрополита Київського та Галицького Ніколая, яка призначена для священнослужителів православної церкви і спрямована проти автокефальної церкви, петлюрівської партії і перш за все Німеччини. Рослідження про її походження ще не закінчене.

ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 196, арк. 2.

ДОДАТОК ДО ОПЕРАТИВНОГО ЗВЕДЕННЯ ГАРНІЗОННОЇ КОМЕНДАТУРИ м. ХАРКОВА

30 грудня 1942 р.

Призначена на 22 - 24 грудня в Харкові нарада всіх єпископів православної церкви України, на якій передбачалось обговорити питання нової організації об'єднаної православної церкви України та розподілити єпархії, не відбулась через те, що єпископам рейхскомісаріат не дав дозволу на поїздку. Це викликало в церковних колах невдоволення, бо співробітництво з Німеччиною було виділено окремим пунктом програми.

ЩДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 196, арк. 82.

ПОВІДОМЛЕННЯ НАЧАЛЬНИКА ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ З ОКУПОВАНИХ СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ

№ 34

Церковне питання

Прагнення до об'єднання автокефальної та російсько-автономної церкви в Україні.

У минулі місяці мало місце сильне суперництво між двома церковними напрямками — російсько-автономною та автокефальною церквами. Проте, напочатку жовтня намітились зміни в цьому положенні: між митрополитом російсько-автономної церкви Олексієм та двома уповноваженими для цього єпископами автокефальної церкви був підписаний документ, в якому, між іншим, з боку російсько-автономної церкви, митрополита Олексія була визнана автокефалія української православної церкви та вжиті заходи до остаточного об'єднання обох церков.

Російсько-автономний напрямок являє власне православну церкву, яка за радянських часів підпорядковувалась Московському митрополиту Сергію. Більшість її єпископів та священників знищено Советами.

Однак, деяке виключення становили ті області, що були окуповані Советами після німецько-польської війни, як наприклад Волинь, Поділля і т.д.

Таким чином вийшло, що Почаївська Лавра на Волині, яка нараховувала близько 400 ченців, без будь-яких перешкод відкрито здійснювала богослужіння, в яких брала участь велика кількість народу. З Почаївського монастиря вийшло багато єпископів. Після відступу більшовиків вони створили Почаївський Собор. Головою цього Собору став архієпископ Олексій, іменуючий себе митрополитом Волинським і Житомирським. Рейхскомісар України визнав його офіційно головою автономного напрямку.

Автокефальною церквою керує митрополит Полікарп. Його

призначив варшавський митрополит Діонісій. Рейхскомісар визнав його архієпископом, тепер він став митрополитом. Автокефальна церква охоплює головним чином ті українські кола, які вже у 1918/19 р. за Петлюри оголосили автокефалію української православної церкви. До них приєдналися “липківці” та “булдовці”, дві особливо націоналістичні групи української православної церкви, які ворогували між собою. Через кілька місяців вдалось єпископу Мстиславу, одній з найактивніших осіб автокефальної церкви, разом з керівником і засновником “булдовців” митрополитом Булдовським прийти до згоди з Полікарпом.

Автокефальна церква відкрито називає почаївських єпископів “московськими кріпосними”, агентами НКВС. Вона намагалась при підтримці українських бургомістрів та за допомогою терору проти священиків автономної церкви примусити їх до переходу в автокефальний табір. Там, де це не вдавалось, автокефальна церква намагалась, здійснюючи масові висвячення на священиків, завладіти автономною церквою. Вона старалась займати відповідні місця своїми священиками. Полікарп та його єпископи вибухнули потоком звернень до українського населення, щоб підбурити його проти російських єпископів автономної церкви, яких вони вважали ворогами українського народу. В Києві з боку автономної церкви проти цього цукування рішуче виступив призначений Олексієм керівник Київської єпархії єпископ, колишній настоятель Почаївської Лаври Пантелеймон, у той час як сам Олексій віднісся до цього спокійно. Потім Пантелеймон, разом з іншими єпископами Почаївського Собору утворив “ініціативну групу”, яка звернулась до митрополита Серафима в Берліні з проханням надати допомогу в цьому нестерпному становищі. Так, наприклад, навколо Почаєва, останнім часом помічено появу якихось осіб, що намагались зав’язати розмову з місцевими ченцями. Вони намагалися переконати монахів у тому, що потрібна українська церква з національною орієнтацією. Фактично вдалось переконати Олексія змусити його піти на об’єднання з автокефальною церквою.

Протягом часу з 4 до 8.10.1942р. у Луцьку незважаючи на заборону рейхскомісара України засідав Синод українських автокефальних єпископів. За рішенням Синоду до Олексія була надіслана делегація, яка складалась з уже згаданого єпископа Мстислава та Київського автокефального єпископа Ніканора. Вони привезли йому на підпис документ, у якому він, між іншим, визнає автокефалію української православної церкви. У цьому документі накреслені заходи для об’єднання двох церков. Ось що дослівно говориться в документі.

“Акт поєднання.

Року Божого 1942, жовтня 8 дня. Свята Почаївська Лавра.

Ми нижчепідписані — Високопреосвященний владика митрополит Олексій і представники Собору єпископів Святої Української Православної Автокефальної Церкви, уповноважені ухвалою Собору єпископів з дня 6 жовтня 1942 року в м. Луцьку, архієпископ Ніканор і єпископ Мстислав, — склали цей Акт про наступне:

Беручи до уваги, що існуючий поділ Православної Церкви в Україні на два напрямки фатально відбивається на житті Церкви та українського народу і деморалізуючо впливає на вірних — ухвалили

ліквідувати церковне роз'єднання на слідуєчих засадах:

1. Визнаємо, що фактично Українська Автокефальна Православна Церква вже існує.

2. Українська Автокефальна Православна Церква має єднання з усіма Православними Церквами через Його Блаженство, Блаженнішого митрополита Діонісія, що до Всеукраїнського Полісного Собору являється Місцєблостителем Київського Митрополічного Престолу.

3. Вищим органом управління Української Автокефальної Православної Церкви до Всеукраїнського Помісного Собору являється Священний Собор Єпископів України, який керує церковним життям України через Священний Синод.

4. Священний Синод складається з п'яти старших єпископів України, а саме: Високопреосвященного Олександра, митрополита Пинського і Поліського, Високопреосвященного Олексія, митрополита Волинського і Житомирського, Високопреосвященного митрополита Полікарпа, архієпископа Луцького і Ковельського, Високопреосвященного Симона, архієпископа Чернігівського і Ніжинського та Високопреосвященного Ніканора, архієпископа Чигиринського. Обов'язки Секретаря Священного Синоду, а також заступника неprisутнього члена св. Синоду виконує Преосвященний Мстислав, єпископ Переяславський.

5. Священний Синод на першій сесії розгляне всі питання, зв'язані з поєднанням, як то — розподіл епархій і кафедр поміж усіма сущими єпископами та остаточно розв'яже всі справи, що не передбачені цим актом, а зв'язані з поєднанням.

6. Першу сесію св. Синоду скличе старший по хіротонії митрополит, вказавши день і місце засідання.

7. Усі різниці канонічного характеру, що спричинилися до роз'єднання, нами розглянуті і більше не існують.

8. Копія цього Акта розсилається негайно усім єпископам об'єднаної Української Автокефальної Православної Церкви Високопреосвященими митрополитами Олексієм і Полікарпом з наказом негайного оголошення цього Акту по всіх церквах України і наказом негайно ліквідувати молитовне роз'єднання. Після прочитання цього Акту по всіх церквах України, відслужити вдячний Господові молебен за дар взаємного зрозуміння та об'єднання.

Підписано в Святій Почаєвській Лаврі дня 8 жовтня 1942 року."

У разі здійснення викладених у цьому документі пунктів, це буде означати суттєвий крок на шляху до створення національної церкви, що охопить всю Україну. Про це чітко говориться у другому та третьому пунктах документа. Ця раптова зміна ставлення митрополита Олексія до церковних напрямків стала великою несподіванкою не лише для православних церковних напрямків, а також і для німецької влади тому, що до недавнього часу Олексій дотримувався тієї точки зору, що об'єднання обох церков є зовсім неприпустимим перш за все через канонічні принципи. У одній з записок Мстислав дає зрозуміти, що причиною, яка змусила Олексія до переговорів були такі міркування:

Головним аргументом, який Олексій та його єпископи, особливо Пантелеймон завжди висували відкрито, на велику шкоду автокефальній церкві докоряли, що автокефальна церква "не канонічна". Зая-

вляючи, що в подальшому більш не буде ніякої канонічної різниці між обома церквами Олексій таким чином публічно сам себе компроментує. Назад йому вже не можна йти, навіть у тому випадку якщо, як вважають Пантелеймон та інші з ним пов'язані архієпископи будуть вагатись у визнання об'єднання і порвуть з Олексієм.

Таким чином, в основному, як це виходить з листа, мова йде про те, щоб відокремити від Олексія противників і вибити з рук автономної церкви головний засіб боротьби — докір у незаконності автокефально-го напрямку.

Рейхскомісаріат України в Рівному заявив єпископові Мстиславу, “секретарю-канцлеру — Синоду українських єпископів”, що в принципі він схвалює об'єднання обох церковних напрямків, проте з новим станом справ він не може погодитись через те, що він є результатом забороненого зібрання єпископів і взагалі за бажанням рейхскомісара форма української церковної ієрархії може бути вперше встановлена лише після остаточного задоволення України. З огляду на те, що рейхскомісар у майбутньому передбачає об'єднання та створення вищого керівництва, необхідного вжити заходи, щоб усунути єпископів обох напрямків, які всупереч забороні брали участь у церковному соборі та самочинно здійснили об'єднання. Мстислав, усупереч забороні з боку рейхскомісара, з'являється в Україні по цей бік Дніпра, був у Луцьку і взяв активну участь у самоуправстві. Йому запропоновано відправитися у вибране ним самим місце по той бік Дніпра. Мстислав залишив Київ 23.10 і відправився до місця свого вигнання у Прилуки Чернігівської губернії. Мстислав зобов'язався під час його заслання не займатись ніякою політичною та церковною діяльністю, причому йому заявили, що заслання для нього повинно розглядатись як випробування його благонадійності.

Єпископ Пантелеймон заявив, що повідомлення про підписання угоди для нього з'явилося як “сніг на голову”. Олексій і православна церква скомпроментували себе, бо канонічні правила не можуть бути створені в мирі за допомогою підписів. Але він збирається найближчим часом скликати нараду і пізніше церковний собор автономних єпископів з тією метою, щоб виразити своє ставлення до підписаної Олексієм угоди, та відмови від Олексія, ухвалити рішення.

Найближчий до Пантелеймона старий єпископ Антоній надіслав з Київської Лаври листа Олексію, в якому він засуджує підписання угоди та висловлює різкі докори Олексію. Необхідно мати на увазі, що Антоній користується великою повагою серед єпископів та священників обох церков.

Полікарп, на думку Мстислава, має бути незадоволеним новою ситуацією через те, що він переживає за своє сучасне положення (він є управляючим). Полікарп намагався перешкодити від'їзду делегації до Олексія. Тільки лише під тиском інших автокефальних єпископів він надіслав відповідні листи, довів до відома громадськості угоду з Олексієм.

Єпископ Пантелеймон також направив звернення до православного духовенства, у якому він ясно вказує на наступне: за його відомостями Олексій погодився лише на те, щоб вести переговори про об'єднання обох церков, але саме він не мав на увазі об'єднання. Він

перш за все прохає духовенство нічого самим не робити, а чекати його вказівок.

У колах автокефального напрямку, безумовно, прагнення до об'єднання знайшло свій відголосок, бо воно тягне за собою значне зміцнення цього напрямку. Так, наприклад, автокефальний єпископ Геннадій у Дніпропетровську, дізнавшись про прагнення до об'єднання заявив, що підлеглі повинні слухатися тоді, коли церковне керівництво само буде єдиним. Слід гадати, що у Дніпропетровській окрузі переважна кількість віруючих належить до російсько-автономної церкви. Проте, з висловлювань Геннадія виходить, що основна маса українського населення належить до його церкви.

ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 176, арк. 70-78.

№ 23

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА НАРОДНОГО КОМІСАРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УРСР СЕРГІЄНКА

Першому секретарю ЦК КПП(б)У Хрущову про церковників міста Харкова та Лівобережної України

Совершенно секретно

После захвата гор. Харькова немецкими оккупантами, созданная по их приказанию Городская Управа наряду с множеством разных отделов организовала и религиозный отдел.

Назначения в Городскую Управу, начиная с обербургомистра Крамаренко и кончая заведующими отделами и их помощниками носили случайный характер. На должность заведующего религиозным отделом так же случайным порядком был назначен местный Харьковский житель Лебединский, ничего общего с религиозными делами в прошлом не имевший, а выдававший себя за инженера.

Назначению Лебединского содействовал прибывший в г. Харьков с немцами галичанин Кравчук, выдававший себя за представителя украинского правительства и священника украинской православной церкви.

Приступив к исполнению своих обязанностей и ничего не понимая в религиозных делах Лебединский в помощь себе привлек в качестве консультанта бывшего председателя всеукраинской православной церковной рады автокефалистов-самосвятов Потенко.

Первым шагом практической деятельности религиозного отдела горуправы было распоряжение о регистрации всех служителей культа. Одновременно с регистрацией попов производился учет церквей и обследование их с точки зрения возможности открытия.

Первой была открыта Гольберговская церковь как наиболее сохранившаяся и приспособленная для богослужения. То обстоятельство, что не было пока епископа, а следовательно не было и благословения на открытие церкви мало смущало религиозный отдел. И Лебединский, и Потенко являясь украинскими националистами, сразу же взяли курс на

украинизацию, на автокефалию (самостоятельность) ее и на протезирование, прежде всего попам-националистам.

После открытия Гольберговская церковь, обставленная даже с точки зрения внешнего своего оформления в националистическом стиле, стала цитаделью церковников-националистов, где подвизались галичанин, член мельниковского "ОУН" лжепоп в солдатской шинели с револьвером за поясом т.н. представитель "украинского правительства" Кравчук, бывший националист-самосвят Езерский и другие.

В то же время узнав о начале деятельности религиозного отдела Горуправы и подготовке к открытию церковей оставшийся в гор. Харькове, после отхода частей Красной Армии бывший глава соборо-епископской ориентации Булдовский и его в прошлом активный сподвижник поп Кривомаз явились в горуправу для регистрации с предложением своих услуг и с просьбой представить им возможность заняться организованной церковно-богослужебной деятельностью.

Обербургомистр гор. Харькова профессор Крамаренко принял с почестями митрополита Феофила и обещал дать полную возможность административно-церковной и богослужебной деятельности.

В результате Феофил был зарегистрирован в религиозном отделе не только как священнослужитель, но и как "митрополит всея Украины".

Так как украинским националистам для возглавления церковной организации не хватало епископа, руководящая верхушка Гольберговской церкви в лице Кравчука, Езерского и Потиеенко решили пригласить для служения митрополита Феофила и воспользовавшись этим сделать попытку подчинить его своему влиянию. Реализация этой задачи была поручена Кравчуку и Потиеенко.

Митрополит Феофил согласился служить в Гольберговской церкви, однако во время богослужения, когда ему предложено было причтом этой церкви поминать в качестве церковной главы митрополита Василия Липковского и немецкие власти, — запротестовал против этого.

На вопрос кто распорядился ввести такую формулу поминания в богослужебный ритуал, митрополиту Феофилу ответили, что такое распоряжение дано "представителем власти" в лице Кравчука, оно категорично и не подлежит никакому обсуждению.

Чтобы не создавать конфликта во время богослужения, митрополит Феофил выполнил претъявленное ему требование, но заявил, что на таких условиях служить в дальнейшем в Гольберговской церкви отказывается.

После служения в церкви к Феофилу на квартиру явились Кравчук и Потиеенко и от имени "украинской церковной общественности" потребовали от него признать главой церкви митрополита Василия Липковского, войти в состав самосвятого епископата и в украинскую автокефальную церковь.

Несмотря на настойчивые убеждения, перешедшие в процессе разговора в угрозы Феофил от такого предложения отказался и в свою очередь потребовал, чтобы самосвяты выполнили канонически-сакраментальные правила для того чтобы их можно было считать православ-

но-церковной организацией.

Вскоре после этих разговоров с представителями националистов, к митрополиту Феофилу приехал немецкий генерал Баум в сопровождении доктора богословия — Вагнера. Цель их приезда заключалась в том, чтобы ознакомиться лично у митрополита Феофила с историей церковного движения на Украине в условиях Советской власти и также осведомиться в каком направлении идет церковная жизнь в гор. Харькове в условиях оккупации.

Выслушав информацию генерал Баум и доктор Вагнер предложили митрополиту Феофилу организовать на занятой немцами территории канонически православное управление и возглавить его.

Такое управление должно было являться правомочным церковно-административным органом, в условиях деятельности которого отпала всякая необходимость в существовании религиозного отдела горуправы.

Свое предложение генерал Баум и доктор Вагнер высказали в форме исключаящим какие-либо возражения. По вопросу о выполнении распоряжений Кравчука, немцы заявили, что поминать митрополита Липковского нет надобности, так как он умер, а действия Кравчука самочинны.

На другой день после визита немцев Крамаренко, как глава гражданской власти гор. Харькова, повторил митрополиту Феофилу предложение организовать церковное управление в Харьковской области.

Феофил принял к исполнению предложение немцев и обербургомистра Крамаренко.

Приступив к организации Харьковского епархиального управления Феофил сразу же натолкнулся на попытку националистов воспользоваться представленными ему полномочиями и под его маркой организовать это управление в таком составе, какой им был угоден.

Конкретно говоря, националисты пытались религиозный отдел в лице Лебединского и Потиеенко, поставив во главе митрополита Феофила — сделать Харьковским епархиальным управлением.

Митрополит Феофил, поддерживаемый Кривомазом, протестовал против этого, но в результате нажима со стороны националистов пошел на уступки и сформировал епархиальное управление под своим председательством в составе попов Кривомаза и Певного, включив Лебединского и Потиеенко, как представителей “общественных организаций”, т.е. от “Просвиты” гор. Харькова.

Все эти переговоры и организационная подготовка велись в ноябре и декабре 1941 года.

Нормальную работу епархиальное управление начало с января 1942 года.

Вскоре после начала работы управления Лебединский скомпроментировал себя самочинными действиями, спекуляцией церковной утварью, тратой на личные нужды церковных средств, был исключен из состава управления, а вместо него “Просвита” прислала попа Васьковского.

Касаясь церковной политики оккупантов, следует сказать, что в начале своего прихода немцы сперва приглядывались к обстановке, изу-

чали ее, церковную инициативу из каких бы кругов она не исходила поддерживали, но осторожно направляли ее в выгодном для себя направлении.

После организации епархиального управления, со стороны оккупантов явно замечается уже стремление подобрать к своим рукам руководящий аппарат церкви и прямо поставить его себе на службу. Выполнением такой задачи занималось гестапо.

В январе 1942 года начальник гестапо в чине полковника, вызвал к себе Феофила, выслушал его доклад о церковных делах и потребовал выделить представителя епархиального управления при гестапо для регулирования церковными вопросами, дабы “не беспокоить преклонного возраста митрополита”. В качестве такого представителя при гестапо Феофил предложил своего ближайшего соратника по прошлой деятельности — попа Кривомаза.

Кандидатуру Кривомаза гестапо приняло без возражений и очень скоро сделало его не представителем церкви при гестапо, а представителем гестапо при церкви.

Таким образом, в направлении церковных дел были заинтересованы с одной стороны украинские националисты имевшие в епархиальном управлении своих представителей в лице Васьковского и Потененко, с другой гестапо, проводившая свою линию непосредственно или же через своего представителя Кривомаза. Украинские националисты уделяли церковной политике большое внимание.

С самого начала организации церковной жизни “Фюрер” украинских националистов в гор. Харькове Доленко, наряду с созданием негласной комиссии по руководству различными общественно-политическими и общественными делами, создал при себе и церковную комиссию. В эту комиссию первое время входили — профессор Попов, Гармаш и Верещага.

Все комиссии, в том числе и церковная, являлись подотделами так называемого “громадского комитета”, организованного Доленко и существовавшего сперва официально, а потом полуполюгально.

20 ноября 1941 года на заседании этой комиссии была выработана линия церковной политики националистов на оккупированной территории Украины. Определил эту линию Доленко в таком виде: “В отличие от 1922-1924 гг. теперь на Украине должна существовать единая церковь — автокефальная, исходя из принципа не территориально-национального, а территориально-государственного. Украина - государство, в котором церковь есть украинская, автокефальная, независимо от того на каком языке совершается богослужение. Не следует допускать церковного разделения, антагонизма и внутреннецерковной борьбы. Церковную власть и инициативу надо взять в свои руки”.

Этими словами определялась в дальнейшем вся церковная политика националистов.

Кроме негласной церковной комиссии при Доленко, при “Просвите” была организована более широкая церковно-богословская комиссия в составе: Потененко, Попов, Степаненко, Суслов, Александренко, Гармаш, Гаращенко, Езерский, Лебединский. Председателем этой комиссии был поп Васьковский при секретаре Червинском.

В задачу этой комиссии входило увязать работу епархиального управления с “Просвитой”, иными словами — практически ту политику, которую наметил Доленко.

Осуществляя свою церковную политику, националисты в качестве главы украинской автокефальной православной церкви наметили бывшего министра исповеданий петлюровского правительства профессора Огиенко, высвяченного впоследствии Варшавским митрополитом Дионисием в епископы под именем Иллариона, управляющего в настоящее время Холмской епархией. Оккупанты резко отрицательно отнеслись к кандидатуре Огиенко как шовиниста, для себя не приемлемым.

Националисты вынуждены отказаться от своих намерений сделать Огиенко главой украинской церкви и начали постепенно обрабатывать и готовить для этой цели митрополита Феофила Булдовского.

Эта подготовка и обработка заключалась в том, чтобы исключить всякое постороннее влияние на Феофила и подчинить его целиком и полностью намеченной линии своей церковной политики. Осуществляя такую политику церковно-богословская комиссия “Просвиты” всячески рекламировала митрополита Феофила среди украинской общечности, материально поддерживала его, льстила и т.п.

Одним из ярких примеров применения националистами такой политики следует отметить выступление украинской общечности в годовщину хиротонии (возведения в сан епископа) митрополита Феофила. В этот день украинская общечность послала к митрополиту Феофилу специальную делегацию в составе председателя “Просвиты” Дубровского, зам. обербургомистра — Семененко и профессора Попова.

После торжественного богослужения делегация выступала с речами, в которых приветствовала митрополита Феофила, как “духовного руководителя украинского народа”, сравнивая его с митрополитом Петром Могилою. Впоследствии в день рождения Феофила, продолжая такую политику, “украинская общечность” типографским способом напечатала по инициативе “Просвиты” фото и биографию Феофила тиражом 2000 экземпляров, составленную в льстивом, шовинистическом духе и распространила среди населения. Кроме того для проведения праздника собраны были значительные денежные суммы, переданные специально созданному по этому случаю комитету.

И все же подчинить митрополита Феофила полностью своему влиянию не удалось, потому что сам Феофил, представляя собой личность безпринципную, хотя и хитрую, в равной степени подверженную влиянию любой группы, лишь бы это влияние давало материальные выгоды и льстило его самолюбие. Кроме того, представитель гестапо Кривомаз, по поручению гестапо “иммунизировал” Феофила от активного влияния невыгодных для оккупантов сфер. Единственное, с чем Феофил согласился под влиянием националистов — это признание автокефалии украинской церкви.

К началу активной деятельности Харьковского епархиального управления оккупанты закончили оформление высшего руководства в лице администратора украинской автокефальной церкви епископа Поликарпа Сикорского.

Харьковское епархиальное управление и возглавлявший его ми-

трополит Феофил не имели ничего общего с администратором украинской церкви Поликарпом Сикорским до июля месяца 1942 г., когда в гор. Харьков приехал представитель администратора — епископ Мстислав — племянник Петлюры по фамилии Скрыпник. В результате приезда епископа Мстислава и его переговоров с епархиальным управлением и митрополитом Феофилом 27. 7. 42г. был составлен специальный протокол с признанием администратора — епископа Поликарпа Сикорского главой украинской церкви и перехода на принципы автокефалии.

В этом протоколе, между прочим, говорится: "... Община (следует понимать всю церковную организацию возглавляемую митрополитом Феофилом) является составной частью УАПЦ, которая была в дочерней связи с православной Константинопольской греческой церковью вплоть до 1686 г., когда подчинилась Московскому патриархату".

Следует отметить, что епископ Мстислав принадлежит к руководящей верхушке националистов в церкви и вне церкви и в этом отношении значительный интерес представляют те полные политического и церковного характера мысли, какие он развивал в своих конфиденциальных беседах с харьковскими националистами.

Так, в беседе с националистами Слипченко и Сеником Мстислав говорил, что не во всех точках политика немцев соответствует настроениям украинских общественных кругов, нужно ожидать больших и малых конфликтов с немцами и быть готовыми ко всему. В беседе с Потенко, продолжая развивать свою мысль, Мстислав подчеркивал, что немцы уже расправились с лучшими украинцами в Киеве, что этой расправой запугали людей, что неправильно думать будто немцы за украинскую государственность. Положение украинских епископов и в частности его — Мстислава необычайно тяжелое, приходится с немцами хитрить и строить политику, учитывая большое недовольство масс, вынуждающее быть политиком и "честным пастырем своего народа" поддерживать это недовольство и протест.

Приезжавший в декабре 1942 года в гор. Харьков другой националист церковник епископ Сильвестр (бывший петлюровский эмигрант профессор Степан Гаевский) подтверждая положения, высказываемые епископом, Мстислав говорил, что: "немцы так закрутили гайку и настроили против себя население, что сейчас не модно говорить о них как об освободителях, а их вмешательство в дела церкви, желание подвести ее и духовенство под ранжир своих военных учреждений и своих унтер-офицеров, фельдфебелей оскорбляет и церковь и верующих и делает пребывание немцев на Украине чем далее — все более нетерпимым".

Для иллюстрации своих слов епископ Сильвестр приводил факты, когда Рейхскомиссариат издал распоряжение, по которому епископы были прикреплены к своей епархии и не имели права никуда выезжать, когда Киевскому епископу Никанору было предложено немедленно покинуть Киев и немедленно выехать на "Восток", когда епископ Григорий Огийчук за свои выступления был арестован и т.п.

Приезды в Харьков епископов Мстислава и Сильвестра имели своей целью подобрать крепче к рукам националистов, церковную организацию и соответствующим образом ориентировать Харьковские наци-

ональные круги. После признания администратора украинской автокефальной церкви Поликарпа Сикорского, митрополит Феофил получил приглашение прибыть в гор. Луцк на собор епископов, который должен был состояться 4 октября 1942 года. Кроме митрополита персонально приглашался на собор и Потенко.

Поездка в гор. Луцк состоялась в составе митрополита Феофила, Кривомаза и Потенко, но собор епископов был оккупантами запрещен. Впоследствии, в связи с тем, что оккупанты не разрешили Поликарпу Сикорскому выезжать на места, он поручил митрополиту Феофилу управлять церковью Левобережной Украины.

Особо следует остановиться на практической деятельности Харьковского епархиального управления и лично митрополита Феофила и его сподвижника Кривомаза.

В начале оккупационного периода митрополит Феофил, отождествляя националистов с оккупантами и веря, что оккупанты несут для националистов украинскую державность, прислушивался к их советам и требованиям, считал, что его карьера и благополучие зависит от националистов. Но генерал Баум и доктор Вагнер, а впоследствии и гестапо непосредственно и через Кривомаза дали понять, что хозяевами положения являются они, а не националисты и предоставили Феофилу право “возрождать” церковь самостоятельно, Феофил стремясь импонировать своим новым хозяевам, заговорил и сам по-хозяйски. Тем более это было так еще и потому, что Феофил, во-первых считал себя единственно канонически посвященным епископом, во-вторых видел, что националистическая общественность нуждается в нем сама и в-третьих все духовенство вновь открытых церквей безоговорочно признало его правящим епископом.

Безоговорочное признание духовенством Феофила объяснялось простыми причинами. Попы в своем большинстве под влиянием фашистской агитации считали, что владычество немцев установлено надолго, советской власти конец, поэтому не следует пренебрегать теми, от кого зависит их благополучие будь-то немецкий комендант “благословляющий” открыть церковь или же Феофил, управляющий ею.

Феофил принимал всех приходящих к нему попов, независимо от их прошлой ориентации, назначал их на приходы, ходатайствовал и оформлял открытие церквей, лишь бы они платили 15% валового дохода правящему епископу, т.е. ему. Короче говоря, как выразился об этом сам Феофил, он действовал по-евангельски — “придите ко мне все труждающиеся и обремененные и аз успокою вас”.

К январю 1943 года количество приходов, подчиняющихся митрополиту Феофилу, распространившему свое влияние на Харьковскую, Полтавскую, Ворошиловградскую, Сталинскую и частично на Курскую и Воронежскую области насчитывалось до 400 приходских церквей. Совершенно понятно, что этой цифрой не исчерпывается количество всех открытых на территории указанных областей церквей.

Дело в том, что значительное количество церквей существует таких, которые подчинялись автономному центру епископа Алексея Громадского, или же просто, как их называли дикие — не подчиняющиеся никакому центру, кроме немецкого местного коменданта.

В гор. Харькове открыто 18 церквей. До апреля месяца 1942 г. никакой оппозиции митрополиту Феофилу никто из церковников не проявлял, но после этого времени в гор. Харькове Благовещенский собор с попом Кондратьевым, за ним Озерянская церковь с попом Стилецким, а затем Петропавловская и Преображенская церкви отказались признавать автокефальную украинскую церковь, порвали с митрополитом Феофилом и объявили себя подчиняющимися автономному центру Алексея Громадского. Кривомаз через гестапо принял меры ликвидации бунта. В результате непреклонными остались только Озерянская и Преображенская церкви.

Настоятели Преображенской церкви Крыжановский и Озерянской церкви — Стилецкий организовали свое епархиальное управление, с подчинением через епископа Полтавского Вениамина Алексею Громадскому и митрополиту Московскому Сергию.

Получив от оккупантов полномочия самостоятельно управлять церковью, митрополит Феофил не остался в долгу перед ними. Поддерживаемый с одной стороны представителем гестапо Кривомазом, а с другой — националистами, Феофил в отношении оккупантов повел ярко выраженную угодническую линию.

Первое свое послание Феофил объявил и разослал по церквам в декабре 1941 года. В этом послании противоречивыми антисоветскими терминами, направленными против большевиков-безбожников, Феофил указывал, что основная причина упадка церковной жизни заключалась в борьбе между архиереями и призывал всех простить взаимные обиды и объединенными силами строить церковную жизнь.

Второе послание Феофила было направлено против религиозно-патриотической деятельности митрополита Сергия, написанное в ярко выраженном антисоветском духе с националистической приправой. Вслед за этим посланием последовало совещание духовенства гор. Харькова, на котором, по требованию гестапо, был поставлен один вопрос — выразить свое отношение к выступлению Сергия, в частности в его книге “Правда о религии в России” об издевательствах немцев над церковью. На совещании по этому вопросу был составлен документ, подписанный всеми попами гор. Харькова. Приводим содержание этого документа: “Осведомившись о том, что митрополиты Сергей Московский и Николай Киевский в своих выступлениях в прессе доказывают, что в Советском Союзе церковь пользуется всем необходимым для своего существования, а на землях, занятых немецкими войсками, наоборот, священнослужители и церковь в целом испытывают ограничения и притиснения, касающиеся как личных прав духовенства, так и права свободно производить богослужения и удовлетворять религиозные потребности населения, — Харьковское епархиальное управление и духовенство церквей гор. Харькова заявляет:

1. Только с приходом немецкой армии и освобождением Харькова от власти безбожников и коммунистов стала возрождаться церковная жизнь. Вместо одной церкви, существовавшей к моменту освобождения Харькова от власти коммунистов, теперь в Харькове 18 церквей, которые имеют свои моленные дома, где священнослужители беспрепятственно совершают богослужения и используют различные требы.

2. Из всех храмов в гор. Харькове к моменту прихода освободителей - немцев только два сохранилось настолько, что в них можно было производить богослужение, из остальных храмов 20 совершенно разрушены большевиками, а 10 переделаны до неузнаваемости и в большинстве использовались под складские помещения. Теперь верующие с помощью и при содействии немецкой армии и представителей немецкой власти отремонтировали церковные помещения или приспособливают для молитвы другие помещения.

3. Только после освобождения Харькова и Харьковской области от большевиков священнослужители смогли свободно вздохнуть от гнета, который давил их на протяжении всего времени властвования большевиков и их борьбы с церковью, когда за принадлежность к духовному званию, а часто и за религиозные убеждения приходилось терпеть тяжелые репрессии, ограничения в правах, аресты, пытки, каторгу и нечеловеческие издевательства.

4. Только после освобождения Харькова и Харьковской области от большевиков, верующие могут свободно и безнаказанно посещать церковь, молиться богу и воспитывать своих детей в христианской морали, что строго запрещалось и преследовалось большевиками.

5. Церковь в целом и священнослужители ее обязаны своей жизнью непобедимой армии великого немецкого народа, поэтому будучи вечно благодарны за свое освобождение возносит молитвы за вождя немецкого народа, высокое правительство и непобедимое христолюбивое воинство его.

6. Церковь находится под действительной защитой немецкой власти, живет полной своей жизнью и другой защиты не требует. Верующие знают, как безбожники-большевики преследовали и уничтожали церковь, разрушали храмы и никакими уверениями кого бы то ни было, даже митрополитов Сергия Московского и Николая Киевского о благоприятном отношении большевиков к церкви ни за что не проверяют. Митрополиты Сергей и Николай со своими обращениями проявляют себя, как приспешники большевиков и хотят они того, или не хотят, выступают против церкви вместе с ее врагами.

7. Отбрасывая всякие попытки посеять недоброжелательное отношение священнослужителей и верующих к освободителям Украины и церкви, духовенство и верующие украинской православной автокефальной церкви поддерживают и будут всячески поддерживать армию великого немецкого народа и немецкую власть в их борьбе за окончательное уничтожение большевизма”.

В середине лета 1942 года Феофил издал послание “К верующим земли украинской”, в котором большевики сравнивались с ветхозаветными чудовищами, а немцы восхвалялись, как выразился один церковник до неприличия. Из других фактов публичных выступлений Феофила следует отметить приветствие оккупационному командованию в годовщину войны с СССР, протест “украинской общественности” на имя Рузвельта и Черчиля против бомбардировки советскими самолетами Харькова, подписанный первым митрополитом Феофилом и циркуляр по благочиниям о содействии немецким властям по мобилизации рабочих в Германию.

14.1.1943 года Феофил праздновал 20-летие со дня возведения его в сан епископа. На празднование были приглашены не только ближайшие сотрудники Феофила, но и представители городской управы, так называемой украинской общественности и немецкие офицеры из комендатуры.

На этом праздновании и Феофил и Кривомаз выступали с приветственными речами, провозглашали тосты о здравии Гитлера и т.п. Кривомаз в своем лакейском выступлении по вопросу о положении церкви заявил, что он за автокефальную церковь с центром не в Москве, а в Берлине.

Формула поминовения и молитвы для молебнов при соответствующих случаях была составлена в таких словах:

1. "Счастливую и мирную жизнь, здоровье и во всем благополучие даруй господи побожному немецкому народу, великому вождю, высокому правительству и христоролюбивому воинству его и сохрани их на многие лета.

2. Найсвятеешим восточным православным патриархам и высокоосвященному отцу нашему Феофилу митрополиту Харьковскому и Полтавскому многие лета.

3. Отчизне нашей Украине, многострадальному народу и правителям его, даруй, господи, мир, тишину, благополучие и сохрани их на многие лета".

Характерно отметить, что все послания, тексты публичных выступлений и в частности документ против религиозно-патриотических выступлений митрополитов Сергия и Николая, все это по словам Феофила делалось по указанию гестапо через Кривомаза. Некоторые документы писались Потиенко. При бегстве немцев из Харькова все документы, находившиеся у Кривомаза и Потиенко, уничтожены ними. Незначительную часть представляющих интерес документов сохранил у себя только митрополит Феофил. Лакейство церковников, в частности митрополита Феофила и Кривомаза, немецкие оккупанты щедро оплачивали. Для Феофила и Кривомаза было представлено все подворье Покровского монастыря и прекрасно меблировано за счет квартир, эвакуировавшихся жителей гор. Харькова. Кроме того, Городская Управа предоставила Феофилу архиерейскую дачу и 110 гектаров земли для подсобного хозяйства. Бесконтрольным хозяином всех этих материальных ценностей являлся Кривомаз.

Касаясь налоговой системы оккупантов в отношении церковников следует отметить, что ни одна из функционирующих церквей никакими налогами не обкладывалась. Из других фактов деятельности митрополита Феофила следует отметить рукоположение одного мадьярского оберлейтенанта в сан священника. Оказывается, что в Венгрии существуют православные приходы, которые возглавляет белоэмигрант, родом из Дона, некто Попов.

Мадьярский оберлейтенант окончил богословский факультет в Будапеште и имел рекомендацию Попова. Акт рукоположения оберлейтенанта в попы был санкционирован гестапо и непосредственным военным начальником оберлейтенанта. Этот мадьярский оберлейтенант впоследствии передал митрополиту Феофилу приглашение венгерского пра-

вительства и лично Попова, прибыть в Венгрию для возведения Попова в сан епископа. Поездка Феофила вместе с Кривомазом была назначена на март месяц 1943 года.

В связи с бегством оккупантов из гор. Харькова никто из церковников не бежал. Установлено было, что подготовился к бегству Кривомаз. Ему было обещано, что будут присланы посадочные на поезд талоны для руководства епархиального управления и лично для него и митрополита Феофила, но таких талонов никто не прислал.

Кривомаз арестован и вывезен в тыл для следствия.

*Народный комиссар
Внутренних дел УССР
(Сергиенко)
№ 506.*

24 марта 1943 года

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 90, арк. 9-34.

№ 24

УРИВОК ДОНЕСЕННЯ КРАЙОВОГО ПРОВОДУ ОУН ПРО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ

в м. Луцьку за квітень 1943 р.

(...) Наслідком натиску влади владика Полікарп виголосив в Луцькому соборі промову-проповідь, скеровану проти "партизанки", що її творять "сліпі", "несвідомі", висловлюючи думку, що український націоналізм пішов на службу більшовиків: (дослівно: "Коли можна в боротьбі з християнським світом теж прикинутися релігійними, прикритися ім'ям "Святої Русі", викликаючи на захист жидо-комуністів тіні св. Олександра Невського, Дмитрія Донського і т.д., то чому не спробувати завербувати на допомогу і український націоналізм"). Цю проповідь у формі "Послання" розіслав по всіх парафіях. Під час промови люди демонстративно виходили з собору, а "Послання" більшістю священників було знехтуване. В очах маси Полікарп стратив ту вартість, яку він мав в ролі адміністратора Автокефальної Православної Церкви на Україні.

ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 3, спр. 8, арк. 7.

№ 25

УРИВОК ПОЛІТИЧНОГО ЗВІТУ КРАЙОВОГО ПРОВОДУ ОУН

23 червня 1943 року

(...) Із церковного життя. На початку цього місяця до Луцька приїздили представники Кременецької Автономної Церкви в справі отримання у генералкомісара дозволу на вибір старшого епископа Автономної Церкви. Такий дозвіл отримали. Після того відбувся з'їзд п'яти

єпископів Автономної Церкви в Ковлі, на якому обрано старшим єпископом єп. Дамаскина. Місце його осідку Кам'янець-Подільський. Крем'янецьку кафедру має займати єпископ Ковельський і Луцький Юв (Кресович). В зв'язку з неспокоєм і репресіями по селах багато священників покинуло свої парафії і виїхало до міста Луцька. Згідно статистичних даних в Луцько-Ковельській єпархії від початку цього року загинуло 18 духовних осіб Автокефальної церкви (в тому числі замордованих німцями, або невідомими особами, ув'язнених або пропали безвісті). Священники зрічники 1922-25 звільнені від обов'язку праці в Німеччині. Однак за неояльність вивозять на роботи навіть старших віком і чином духовників (Пр. із с. Цегова, прот. Омелян Динисюк).

ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 124, арк. 4.

№ 26

ДОНОС ЄПІСКОПА АВТОНОМНОЇ ЦЕРКВИ МАНУЇЛА (ТАРНАВСЬКОГО) ДО ГЕСТАПО НА АРХІЄПІСКОПА ПОЛІКАРПА (СІКОРСЬКОГО) ТА ДІЯЧІВ УАПЦ м. ВОЛОДИМИРА-ВОЛИНСЬКОГО

Переклад з оригіналу в німецькій мові

Підпис

Тайне!

До Поліції Безпеки через пана Майстра Жандармерії в Володимирі Волинському

Православний єпископ Мануїл Тарнавський (Правлячий) керівник Православної Єпархії Володимир-Волинського

Донесення

На підставі розпорядження Екзарха України митрополита Володимирського й Житомирського в Крем'янці я є призначений єпископом на Єпархію Володимир-Волинськ. Після мого приїзду до Володимира відвідав мене знайомий мені особисто настоятель Православної Церкви св. Василя в Володимирі Волинському Черштанський Євгеній і розказав мені в великій таємниці слідує: в Володимирі Волинському працюють дві ворожі для німецького уряду українські організації, а саме: Просвіта і Церковна Рада. Під прикриттям релігії і освітньої діяльності ведуть вони інтенсивну агітаційну роботу за вказівками відомого українського шовініста Архієпископа Луцька Полікарпа в напрямку здобуття повної незалежності України, яка, як сказав Архієпископ Полікарп "є винищена політично і господарчо німецько-окупаційною армією". За Архієпископом Полікарпом "українські тайні організації під проводом Бандери, засновані Бандерою, мусять витворити важке положення для німецької армії на східному фронті, щоб зі зброєю в руках вибороти для України повну самостійність". Окрім того "великого чину" члени національної організації, що існують під прикриттям культурної

діяльності, мусять вбити штилет в спину німецької армії, яка “поневолила” український народ. За вказівкою головного керівника тайної організації, архієпископа Полікарпа, який при помочі невинної культурної діяльності є добре прикритий і не підозрілий, мусять члени вище згаданої організації (Просвіта і Церквона Рада) дбати про бойову готовність до боротьби “проти німецьких окупантів”. Під час розмови з священиком Черштанським Євгеном я довідався, що до тайної організації Степана Бандери належать слідувачі члени просвіти і церковної Ради в Володимирі, мешканці міста Володимира, які для мене особисто не є знані:

- 1) Священник Борис Яковлевич — керівник організації Просвіти
- 2) Олексій Комарович — підкер. секретар організації Просвіти
- 3) Гонтар — керівник Церковної Ради
- 4) Антон Комаревич — член Церковної Ради
- 5) Священник Міляшевський С. — член Церковної Ради
- 6) Поліщенко (ім. незнане) — член Церковної Ради
- 7) Закревський — член Церковної Ради

Це робить мені неприємність виявляти зміст розмови з духовним священиком Черштанським Євгеном, але вірність для німецького уряду вимагає від мене донести вищезгаданий злочин. Хоча я є українцем, але я мушу бути відданим і вірним у відношенні до німецького уряду, який визволив нас від жидівсько-комуністичного ярма. Так на основі розпорядження пана Рейхскомісара про те, щоб подавати звідомлення про протидержавні виступи, мушу виконати свій громадянський обов'язок.

Повний пошани єпископ Мануїл
За згідність:
Володимир, дня 5 серпня 1943 р.

ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 90, арк. 15.

№ 27

ДОВІДКА НА МИТРОПОЛИТА ХАРКІВСЬКОГО І ПОЛТАВСЬКОГО ФЕОФИЛА (БУДЦОВСЬКОГО)

Митрополит Феофил, руководитель Харьковской и Полтавской и частично Курской епархии, родился в 1865 г. в селе Васильевка Хорольского уезда, Полтавской губернии в семье парафиального священника. Образование получил в Лубенской духовной школе и Полтавской духовной семинарии.

На духовном поприще работает с 1887 г., сначала в должности парафиального священника, законоучителя разных школ, затем преподавателем-инспектором Полтавской епархиальной женской школы. В 1917 г., будучи протоиереем, выступил на Полтавском епархиальном съезде, проходившем 3 — 6 мая с докладом об автокефалии украинской православной церкви и украинского богослужения и школы. Преподавал украинский язык в епархиальной женской школе. 14/1.1923 года

был возведен в сан епископа Лубенского и Миргородского. До 1926 г. руководил Лубенской и Миргородской епархией, затем Харьковской и Лубенской. В 1926 году собором православных епископов Украины был избран председателем собора. В 1927 году возведен в сан архиепископа, а в 1929 в сан митрополита с титулом "всея Украины". В 1937 году, после закрытия церкви в Харькове переехал в гор. Луганск (Ворошиловград). Неоднократно арестовывался советскими органами. С первых дней оккупации немцами гор. Харькова принял на себя церковное управление.

*Народный комиссар
внутренних дел УССР
(Рясной)*

10 октября 1943 г.

№ 28

**УРИВОК З ДОПОВІДІ ДУХОВНОЇ КОНСИСТОРІЇ м.КРЕМ'ЯНЦЯ
МІСЬКОМУ КОМІТЕТУ ПАРТІЇ**

27 березня 1944 р.

(...) III. арк. 90. В наилучшем положении была при немцах и церковь.

1) В первый же день по вступлению в Кременец немецких войск, три церкви были взломаны неизвестной рукой и в них были разбросаны святые дары.

2) Приехавший вскоре гебиткомиссар, дал приказ всем священникам при встрече с ним снимать шляпу.

3) Митрополит Алексей прибыл в Киев по делам церкви, был задержан гестапо и продержан несколько часов.

4) Время от времени его вызывали власти и предъявляли ему требования влиять на население записываться на работы в Германию, уничтожать бандитов и прочее.

5) В вышеуказанных разговорах каждый раз подчеркивалось, что митрополит не влияет на население в таком духе как хочется власти. Очевидно, участь митрополита была разрешена. В день 5 мая 1943 года был он вызван в Луцк к генеральному комиссару. Ему подан был автомобиль комиссара, на этот раз без всякой охраны. Вместе с митрополитом сели в машину секретарь консистории протоиерей Федор Горкевич, переводчик консистории Марк Жихарев и шофер Александр Мельничук.

Характерен факт, что перед выездом митрополита откуда-то по телефону по украински все справлялись "Чи вже виїхали. Що так довго?" Через несколько минут после выезда машины, возле ст. Смыга, из лесу кто-то обстрелял машину. Очевидцы, бывшие на месте убийства, видели митрополита живым, но раненым в ногу, спутники были уже мертвы.

Митрополит просил помощи, но никто из соседних крестьян не согласился "страха ради" дать лошадей. Когда привезли покойного митрополита и спутников его в Кременец немецкие солдаты — он был уже

мертв. В его теле было 7 страшных ран, причем врач освидетельствовал убитых, что достаточно и одной раны от разрывной пули в желудке, чтобы наступила смерть.

б) Придерживаясь принципа “разделяй и властвуй”, немцы постарались церковь разделить на два лагеря: автокефалистов украинской церкви и автономистов, которые не считали возможным отделяться от Московской патриархии без ее санкции.

Искусственно поддерживая то ту, то другую сторону немцы сделали то, что ушедшие в лес бендеровцы и мельниковцы, стали терроризировать духовенство на местах. Священника Ф. Цахоцкого в Новоставе, за то, что не подчинился требованиям УПА избил шомполами, причем экзекутором был священник-бандит Мельник, подчиняющейся автономной церкви.

В селе Оклинках Великих священник Н. Ковалевский был избит за то, что молился за митрополита Алексея, и когда это не возымело действия, его взяли из дому ночью и уничтожили.

Таких жертв можно насчитать десятками, но абсолютное отсутствие той или иной связи с приходами за последний год не дает возможности дать подробные сведения.

Отец Князевский

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, апр. 1962, арк. 90-91-а.

№ 29

УРИВОК З ДОПОВІДІ ГЕНЕРАЛЬНОГО КОМІСАРА ПРО ДОСВІД ДІЯЛЬНОСТІ ЗА 2,5 РОКИ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ОБЛАСТІ КИЇВ

31 травня 1944 р.

(...) Політика в галузі релігії та церкви:

Стосовно політики, яка проводилась в галузі релігії та церкви, можна констатувати, що принцип надання свободи совісті виправдав себе як по відношенню до автономної, так і до автокефальної церкви. Церкви обох напрямків майже скрізь добре до нас ставились і безумовно внесли свій вклад, якщо це вдавалось, не дивлячись на несприятливі дії та впливи, в залучення місцевого населення хоч в якійсь мірі в сферу наших інтересів. Лише відмова в дозволі на вибори митрополита підірвала довіру до нас. На мій погляд можна було б лише вітати, якби накази органів вищої адміністрації могли б доводитись лише до одної місцевої людини, яка стояла б повністю на нашому боці. Глава церкви зміг би тоді дати відповідні розпорядження своїм архієреям. Нам не довелось би в разі необхідності зв'язуватись з окремими архієреями, що викликало лише враження постійного втручання в справи церкви.

Автокефальна церква також вела себе весь час лояльно. Її священники всі без виключення, були проникнуті глибокою ненавистю відносно більшовизму. Мені здається помилковим те, що ми саме в цій сфері відносно релігії стали копіювати методи, які вже застосовували більшовики, оскільки і ми заборонили викладання релігії в школах, хо-

ча нас влаштував би будь-який засіб, який підтримував би боротьбу з ідеологією більшовизму. Якщо говорити на користь виправдання цієї заборони, що значна частина українського народу начебто нічого не бажає знати про релігію і тому начебто переоцінюється її значення, то необхідно визнати, що все залежало від нас, використовувати чи не використовувати для досягнення нашої мети релігії, яка на Сході дійсно є "опіумом для народу". Молоде покоління місцевого населення не зможе, чим довше воно буде знаходитись поза сферою більшовицького виховання, відмовитись від містичного враження богослужінь, особливо в дні свят, під час церемоній та співів на тривалий час.

Інколи складається думка, начебто наше ставлення до православної церкви знаходилось під впливом нашого ставлення до політичного католицизму і різних віросповідань у Німеччині.

ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 335-336.

№ 30

УРИВОК ІЗ ЗВІТУ УПОВНОВАЖЕНОГО В СПРАВАХ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ ПО ПОЛТАВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

(...) Разработка сведений по учетным карточкам показывает, что до Отечественной войны 1941-1945 гг. в области функционировала одна православная церковь, после войны с разрешения Совета была открыта одна и зарегистрирована одна, а все остальные 342 церкви и молитвенные дома и три монастыря были открыты в период Отечественной войны, так например: в 1941 г. было открыто 74, в 1942 г. — 193, в 1943 — 46, в 1944 — 28, в 1945 до конца регистрации 3.

ДАПО, ф. 4085, оп. 4, спр. 95, арк. 5.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы.-М., 1991.-398с.
2. Архієпископ Макарій. Православ'я на Україні.-К.,1980.-52 с.
3. Архієпископ Сильвестр. «Моя біографія» //Українське Православне Слово.-/Бавдн Брук/-1976.-№-2.
- Білінський Я. Стан Української Православної Церкви в УРСР //Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення Руси -України.- Мюнхен.-1988/1989.
5. Білокінь С. «Ламали саму людську субстанцію» //Людина і світ -1993, -№2-3,4-5.
6. Борисова О. Церкви вмирили на світанку //Дзвін.-1995.-№5.
7. Бурко Д. Відродження Української Церкви в 1941-43 роках //Рідна Церква.-Новий Ульм.-1963.-ч.56,1964,ч.56, 58.
8. Бурко Д. Українська Автокефальна Церква - вічне джерело життя.-Саут.- Бавдн Брук.-1988.-392 с.
9. Бурко Д. Сучасне становище православної церкви в Україні //Український збірник.-Кн.16. -Мюнхен 1959.
10. Бухало Г. Тисячолітня єпархія: УАПЦ на Волині під час фашистської окупації //Старожитності.-1993.№2.
11. Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в 1927-1943 годах//Вопросы Истории.-1994.-№4.
12. Васильєва О.Ю. Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны. Автореферат кандидатской диссертации.-М.,1990,-26с.
13. Вешиков А. Война и вера./Религия и церковь в СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг./ //Наука и религия.-1973.-№1.
14. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. -т.4. ч.2./XX ст./-Нью-Йорк-Бавдн Брук.-1966.-416 с.
15. Воронин О. Відроджена у вирі війни /Українська православна Церква під час Другої світової війни/ //Український Православний календар. Видання Української Православної Церкви в США.-1988.
16. Воронин О. Великий подвижник українського церковного відродження //Українське Православне Слово.-/Бавдн Брук/-1989-№3.
17. Воронин О. Віра й Атеїзм в СРСР //В обороні віри.-Торонто.-1984.
18. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ.-Кенсінгтон.-1992.-135 с.
19. Воронин О. Автокефалія Української православної Церкви.-Кенсінгтон.-1900.-64 с.
20. Воронин О. На Україні сорок вісім років тому //Українське Православне Слово.-/Бавдн Брук/-1990.-№7-8.
21. Гарба В. Протопресвітер о. О.Потульніцький //Українське Православне Слово.-/Бавдн Брук/-1974.-№11-12.
22. Геращенко І. Матеріали до історії української православної церкви.-Чікаго.-1975.-440 с.
23. Гордиенко Н.С. Эволюция русского православия /20-80-е гг. XX ст./.-М.-1984.-63 с.
24. Гудзик К. Гітлер і релігія // Людина і світ.-1996.№7.

25. Даничев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы.-т.1.-М.,-1973.-621 с.
26. Дмитрук К.Е. Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков.-К.,-1976.-383 с.
27. Дублянський А. Київський Собор 1942 р. //Рідна церква.-/Новий Ульм/.-1962.-ч.52.
28. Дублянський А. Тернистим шляхом. Життя митрополита Ніканора Абрамовича.-Лондон.,-1962.-126 с.
29. Єленський В.Е. Державно-церковні відносини на Україні /1917-1990/.-К.,-1991.-72 с.
30. Єпископ Сильвестр. Церковний устрій на Україні.-Новий Ульм.-1946.-63 с.
31. Єрмак О.П. Православне духовенство України в середині 20-х років ХХ століття // Православ'я і культура: історія і сучасність.-Полтава.-1994.
32. Жуковський А. Українські землі під румунською окупацією в часи Другої світової війни: Північна Буковина, частина Бессарабії і Трансїстрія, 1941-1944 //Український історик. -1987.-№1-4.
33. Жуковський А. Українська православна церква і вселенська константинопольська патріархія //Матеріали конференції 1000-ліття хрещення Русі України в місті Ноттінгам з нагоди з'їзду УАПЦ 24-25 серпня року Божого 1985.-Лондон-Ноттінгам.
34. Зінченко А. Благовістя національного духу.Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.-К.1993.с.
34. Ігумен Інокентій. Руська Православна Церква в роки Великої Вітчизняної війни // Православний Вісник.-1981.-№5.
35. Іванов Е. Довга дорога до єдності //Наша Віра.-1996.-№5.
36. Історія УРСР у 8-ми тт. 10 кн.-К.-1977.-т.7.
37. Історія християнської церкви в Україні. /Релігієзнавчий довідковий нарис/.-К.-1992.-102 с.
38. Киридон А. Пащенко В. Вилучення церковних коштовностей: життєва необхідність чи авантюра? //Людина і світ.-1992.-№7-8.
39. Киридон А.М. Пащенко В.О. Коли замовкли церковні дзвони... -Полтава.-1991.- 47 с.
40. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» //Укр.іст.журн.-1992.-№11-12.
41. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна та сьогодення. Роздуми історика //Укр.іст.журн.-1995.-№3.
42. Коваль М.В. УАПЦ - служниця фашистських окупантів //Людина і світ.-1986.-№1.
43. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і ненаписані сторінки історії.-К.,1995.-194 с.
44. Корзун М.С. Русская православная церковь. 1917-1945 годы.-Минск.-1987.-111с.
45. Коровицкий І. Сорокаліття відродження Української православної церкви //Українське Православне Слово.-/Бавдн Брук/-1982.-№4.
46. Короліув А. Православие и Великая Отечественная война 1941-1945 годов. //Молодая гвардия.-1990.-№5.
47. Конкверст Р. Жива скорботи: Радянська колективізація і го-

лодомор.-К.,1993.-384 с.

48. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.-Париж-Нью-Йорк-Львів.-1993.-659 с.

49. Костырченко Г. Поцелуй Иуды /О состоянии церковных структур в годы Великой Отечественной войны// Родина.-1992.-№1.

50. Кох Г. Теорія III Риму в історії відновлення Московського патріархату.-Мюнхен.-1945.-116 с.

51. Красногорова І. Зарубинський О. Англо-американська історіографія про особливості взаємовідносин церкви і радянської держави під час Другої світової війни //Історія релігій в Україні.-Львів-1996.

52. Кривошеєв С. Фашизм і церква //Людина і світ.-1975.-№5.

53. Криволап Ю. Людина полум'яного серця //Українське православне Слово.-/Бавдн Брук/-1985.-№10.

54. Кудряшов С. Предатели, «освободители» или жертвы войны: советский колаборационизм /1941-1943//Свободная мысль.-1993.-№14.

55. Курочкин П.К. Эволюция современного русского православья.-М.,1971.-270 с.

56. Лисенко О.Е. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни //Укр.іст.журн.-1995.-№3.

57. Лисенко О.Е. М.С.Хрущов і церква в Україні під час Великої Вітчизняної війни //Хрущов і Україна.-К.,1995.

58. Лужицький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української церкви.-Філадельфія.-1954.-125 с.

59. Мисечко Н. Пам'яті моїх дорогих батьків - мучеників //Українське Православне Слово.-/Бавдн Брук/-1985.-№6.

60. Міненко Т. Змагання за незалежнення Української православної церкви в ХХ ст //Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрещення Руси-України.-Мюнхен.-1988/1989.

61. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні: 1917-1941.-т.1-2.-К.,1995.

62. Новак О. Тернистий шлях українського православ'я в добу сучасності.-Рівне.-1995.-36 с.

63. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству /государственно-церковные отношения в истории советского общества//На пути к свободе совести-М.,1989.

64. Одинцов М. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны /1938-1943//Отечественные архивы.-1995.-№2.

65. Орлов Ю.Я. Религиозность как методологическая и содержательная предпосылка немецко-фашистской пропаганды //Вестник Московского университета.Серия 10. Журналистика.-1994.-№1.

66. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні. /40-і - початок 90-х/-К.,1993.-49 с.

67. Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХст.-К.,1993.- 188 с.

68. Пащенко В.О. Самоліквідація УАПЦ //Наша Віра.-1994.-№4-5.

69. Пащенко В.О. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30х років.-К.1994.

70. Пащенко В. Трагедія митрополита Феофіла Булдовського //Іс-

торія релігій в Україні.-Львів.-1996.

71. Пашенко В. Церковна контрреволюція: вигадка ДПУ-НКВС //Київська Старовина.-1992.-№6.

72. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке.-М.,1995.-511 с.

73. Религия и церковь в истории России.-М.-1975.-255с.

74. Ровінський В. Михальчук О. Православ'є на Подоліі. Історичний нарис.-Кам'янець Подільський.-1995.-176 с.

75. Рожко В. Повернення із забуття //Наша Віра.-1994.-№1-9.

76. Розенбаум Ю.Ф. Советское государство и церковь.-М.-1965.-152 с.

77. Русское православие: веки истории.-М. 1989.-719 с.

78. Святогірський Д. Головні засади української автокефальної православної церкви. - Darmstadt.-1976.-19 с.

79. Сахаров А.М. Религия и церковь в истории России.-М.1975.

80. Сергійчук В. У боротьбі за рідну церкву. Прагнення до об'єднання автокефальної та російської автономної церкви в Україні //Україна молода.-1992.-23 жовтня.

81. Скоробагатов А. Харківське міське самоврядування в 1941-1943 роках //Березіль.-1996.-№7-8.

82. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Документы и материалы в 3-х томах.-К.,1985.

83. Соколюк З. Церква і держава в СРСР, зокрема в УРСР //Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрещення Русі-України.-Мюнхен.-1988/1989.

84. Степанов П.Я. Слободенко А.М. Релігія і війна.-К.-1963.-48 с.

85. Степовик Д. Друге відродження Української автокефальної православної церкви у 20-му столітті: питання канонічності ієрархії в роки другої світової війни //Історія релігій в Україні.-Київ-Львів.-1992.

86. Тельпуховський Б.С. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941-1945.-М.-1959.-573 с.

87. Теодорович Н. Російська православна церква в Україні //Український збірник.-Вип.16.-Мюнхен.1959.

88. Ткачук А. Петрів І. Мстислав - патріарх Київський і всієї України.-К.1993.-61 с.

89. Третий рейх и православная церковь. Документы из одного архива //Наука и религия.1995.-№5.

90. Турченко Ф. Ігнатуша О. Українська автокефальна //Вітчизна.-1989.-№12.

91. Тюрменко І.І. Іван Огієнко- митрополит Іларіон//Укр. іст. журн.-1995.-№2.

92. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945. В 3-х томах.-К.1967-1969.

93. Федорів Ю. Історія церкви в Україні.-Торонто.-1967.-362 с.

94. Фостун С. 50-річчя Української автокефальної православної церкви.-Лондон.-1972.-48 с.

95. Церковь на Голгофе //Советская литература.-1990.№1.

96. История Русской Православной Церкви: 1917-1990.-М.1994.-321с.

97. Цыпин В. Патриотическое служение русской православной церкви в Великую Отечественную войну //Новая и Новейшая история.-1995.-№5.
98. Чигиринський Е.Н. Українська Православна Церква в 1941-1943 роках //Рідна Церква.-Новий Ульм/-1956.-ч.25,1962-ч.49-50.
99. Шабатин І. Історія руської православної церкви //Православний Вісник.-1974.-№10.
100. Явдась М. Українська Автокефальна православна церква: Документи для історії УАПЦ.-Мюнхен.-1956.-228 с.
101. Якунин Г. Свидетельствует спецхран // Наука и религия.-1995.№5.
102. Alexeev W. Stowrou T. The Great Reveval. Minneapolis, 1976.-356 с.
103. Firesid H. Icon and swastica. Cambridg, 1971.-243 с.
104. Heyer F. Die ortodoxe Kirche in der Ukreine von 1917 bis 1945. Cologne, 1953.-271.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ I ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ	9
§ 1. СТРАТЕГІЯ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ГАЛУЗІ РЕЛІГІЇ НА ПОЧАТКУ ОКУПАЦІЇ /ЧЕРВЕНЬ 1941 - ЧЕРВЕНЬ 1942 р.р./	12
§ 2. ЗМІНА РЕЛІГІЙНОГО КУРСУ НАЦИСТІВ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ /ЧЕРВЕНЬ 1942 - ПОЧАТОК 1943 р.р./	19
§ 3. ВІДНОСИНИ ОКУПАНТІВ З ПРАВОСЛАВНИМИ ЦЕРКВАМИ У 1943-1944 рр.	27
§ 4. ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В РУМУНСЬКІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ.	34
Розділ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ.	41
§ 1. ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ЦЕРКОВНОГО УПРАВЛІННЯ ...	43
§ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ НА МІСЦЯХ	52
§ 3. ОРГАНІЗАЦІЯ ВНУТРІШНЬОЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ	61
ВИСНОВКИ	69
ПРИМІТКИ	75
ДОДАТКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	121